

Fig. 1. Kirken set fra nord. NJP fot. 1992. – *Nordansicht der Kirche.*

VAMDRUP KIRKE

ANST HERRED

Sognet nævnes første gang 1280, da Erik Nielsen skødede gods i Anst herred til biskoppen af Ribe som erstatning for nogle kirketiender, han uretmæssigt havde oppebåret af bl.a. Vamdrup sogn.¹ I kirkelisten i Ribe Oldemoder (ved midten af 1300'rne) er kirken sat til en afgift på 5 skilling sølv (jfr. s. 1020f.). Ifølge indberetning til Ole Worm 1638 skal kirken have været viet *S. Gregorius* (jfr. klokke 1435). Sognet var i det mindste fra 1500'rne anneks til Hjarup,² indtil det 1875 blev et selvstændigt pastorat. Siden 1979 har Hjarup været anneks til Vamdrup.

Kirken hørte under Koldinghus rytterdistrikt, oprettet 1680. Antagelig ved en auktion 1765-67 solgte kronen kirken til overhofmarskal Christian Frederik von Moltke til Trøjborg i Sønderjylland.³ Trøjborg gods omfattede da også Østerbygård i Vamdrup sogn. Da Østerbygård 1772 af Moltkes enke solgtes

til Frederik Vilhelm Hansen, fulgte kirken med, og den tilhørte herefter gårdens ejere frem til 1913, da den overgik til selveje.

Kirkens regnskabsbog, der blev revideret af lensmanden (»slotsherren«) på Koldinghus, er bevaret 1643-56. Under Torstenssonfejden 1643-45 slog fjenderne vinduerne ud, brød to gange døren op og stjal alterkalken.⁴

Mønt. Ved nedbrydningen af sakristiet øst for korbuen 1919 fandtes en korshvid, slået under Christian I i Malmø.⁵

Majskik. Til pyntning af kirken ved forårstide betales 1643 1 mark for at samle »birkemaj«.⁶

Sagn. På grund af sin dybe klang skulle klokken engang føres til København, men det blev forhindret ved at en skælm borede et par huller i den, så klangen blev ringere.⁶

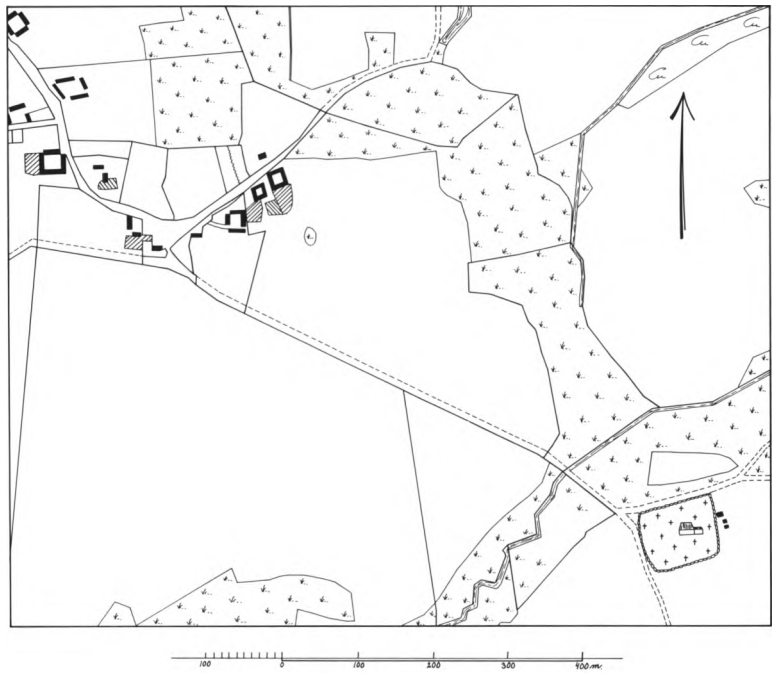

Fig. 2. Matrikelkort 1:10000, visende kirken og Vester Vamdrup. Målt af A. Haar 1775. Rettelser medtaget indtil 1854. Kopieret af Anna Thorsen. – *Katasterkarte, vermessen 1775.*

Kirken lå før stationsbyens oprettelse frit i landskabet mellem de to bebyggelser Øster og Vester Vamdrup. Den er rejst på en svag hævnning i et ellers jævnt terræn, 150 m syd for Vamdrup å, kun få hundrede meter før denne flyder sammen med den sydfra kommende Kongeå. Kirken er opført tæt ved to *oldtidshøje*, hvoraf den ene, kaldet »klokkehøjen« (fig. 3), ligger på kirkegårdens oprindelige afsnit vest for kirken. Det er en stor, fredet høj,⁷ formodentlig fra bronzealderen,⁸ 35 m i diameter og afladiget i toppen. Omtrent midtvejs er en bred afsats. Den anden høj,⁹ der næsten er helt udjævnet og svær at erkende i terrænet, har ligget lige udenfor det gamle syddige med centrum ca. 50 m syd for skibets sydøsthjørne. Den stammer muligvis fra stenalderen.¹⁰ Det er ikke muligt at afgøre, hvornår højen er udjævnet.¹¹

Kirkegården er i takt med det stigende befolkningstal udvidet flere gange mod syd: 1900, 1922, 1947 og 1964, så arealet nu er tredoblet. Den gamle del hegnes af omsatte, græsgroede stendiger. Syddiget er flyttet i forbindelse med udvidelsen. De nye afsnit er omgivet af kløvede

stendiger. Indgangene består af nyere porte i vest, nord og øst med træfløje mellem murede piller.

Kirkegårdens gamle tindgange bestod i 1600'rne¹² af tre murede og teglhængte stetter og en port, formodentlig en muret portal. Denne forsynedes 1648 med to nye fløje af fyrretræ og revler af eg, udført af Hendrich snedker. 1651 indkøbtes en lås til kirkegårdsporten. I de samme år omtales en stette i øst og én i nord-vest.⁴

Den græsklædte kirkegård (fig. 3 og 29) blev reguleret og inddelt i faste gravsteder fra og med 1870'erne. Den nuværende randbeplantning fra o. 1900 består af ahorn, elm og lind. Klokkehøjen blev 1972 frilagt for de mange træer, der var plantet efter at klokkestablen var fjernet 1919 (sml. ndf.). 1792 beklagede synet, at kreaturerne havde deres frie gang på kirkegården.¹³ Ved mindesmærket for dragon Niels Larsen (jfr. s. 2667) opsattes 1874 en flagstang.¹⁴ Denne er senere afløst af en stang på klokkehøjen.

Et *†kapel* uden for østdiget blev 1956 afløst af et nyt *kapel* nord for klokkehøjen (arkitekt Si-

gurd Madsen, Kolding). Det er en teglhængt bygning af røde sten med indgang i øst.

†*Klokkestabler*. Klokken var måske fra første færd og indtil tårnets opførelse 1919 ophængt i en tømret stabel på oldtidshøjen vest for kirken (fig. 3). Stabelen, med et tjæret trætag, omtales fra 1600'rne skiftevis som »klokkehuset« (1651⁴ og 1669¹⁵), »klokkeværket« (1730¹⁶) eller »klokkestolen«. Reparationer og hel eller delvis fornyelse nævnes 1719,¹⁷ 1730,¹⁶ og 1758.¹⁸ 1651 indkøbtes en lås til »at hænge for klokken«;⁴ 1794 holdt kirkeejeren Frederik Vilhelm Hansen klokkehuset (»noget forfaldent træværk«) aflåst og udlejede kun nøglen ved begravelser.¹⁹

BYGNING

Kirken er i sin kerne en stor kvaderstensbygning, der engang har været Danmarks vistnok største romanske landsbykirke.²⁰ Heraf er nu kun det meget velbevarede skib tilbage, idet koret, oprindeligt med apsis, blev revet ned 1797. Kirken fik sin nuværende skikkelse som »Genforeningens kirke« ved en storstilet ombygning 1919-20, hvorunder der blev opført et nyt kor i

øst og et højt tårn i vest. Til kirken er i senmiddelalderen føjet et våbenhus foran skibets sydportal. På det gamle kors plads stod 1797-1919 et tårnsakristi, jævnbredt med korbuen. En tagrytter over skibets vestgavl, nævnt fra midten af 1600'rne, blev taget ned 1751. Kirkens orientering afviger ca. 10 grader mod syd.

Det romanske anlæg (fig. 7-8), der bestod af apsis, kor og skib, har haft en samlet længde på henved 40 m, hvoraf det bevarede skib udgør 25 m. Apsiden er revet ned allerede i middelalderen, idet materialerne herfra er genanvendt i våbenhuset (se ndf.). Apsidens nøjagtige udformning kendes ikke, men de mange krumme kvadre viser, at det har været en bygningsdel af betragtelige dimensioner. Koret, der blev brudt ned 1797, var noget bredere end det, som blev opført 1919.

Kirkens usædvanlige størrelse lader sig ikke umiddelbart forklare. Sognet, der indtil 1875 var anneks til Hjarup, er i udstrækning ikke større end nabosognene. Befolkningen udgjorde 1801 507 personer, eller lidt mindre end i f. eks. Anst.

Den rekonstruerede *grundplan* viser, at der kun har været et kort spring mellem kor og

Fig. 3. Kirken set fra nordøst. Blyantstegning af Andreas Clemmensen august 1875. – *Nordostansicht der Kirche. Zeichnung, Bleistift, August 1875.*

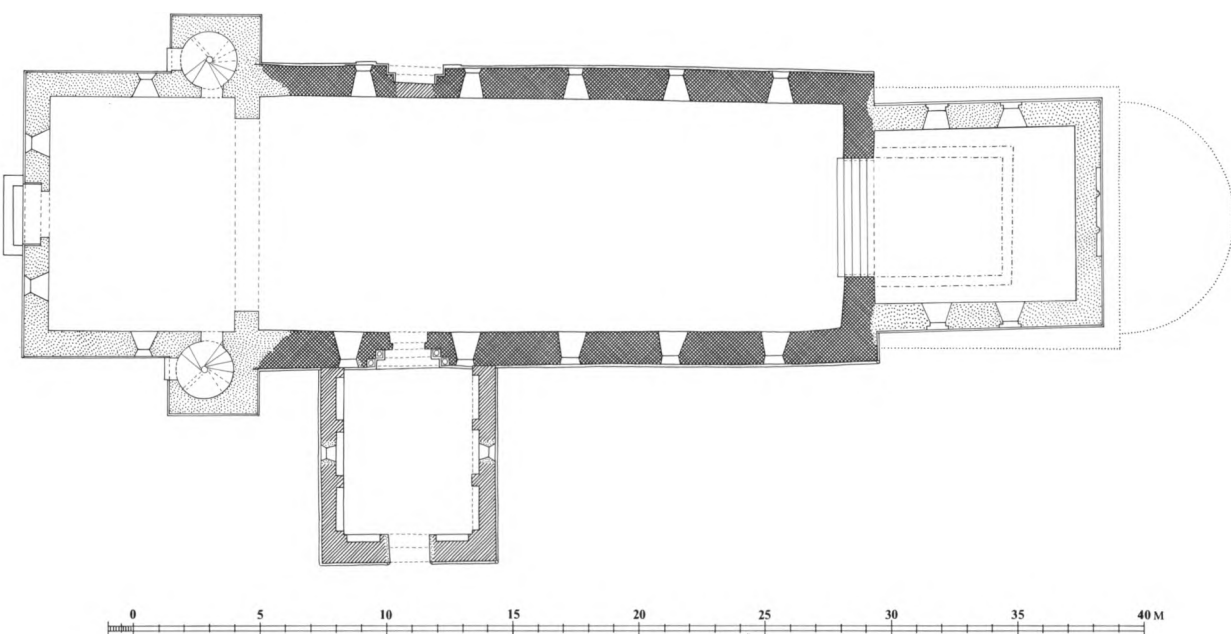

Fig. 4. Grundplan 1:300, målt af Henrik Jacobsen og Marianne Nielsen 1986, tegnet af sidstnævnte 1992. Den punkterede linie angiver det romanske $\dagger$ kor med apsis, stiplingen $\dagger$ sakristiet 1797-1919. – Grundriss. Die gepunktete Linie zeigt den romanischen $\dagger$ Chor mit Apsis an, die gestrichelte Linie die $\dagger$ Sakristei, 1797-1919.

skib. Skibet er langstrakt: indvendig svarer længden til $2\frac{1}{2}$ gange bredden. Det er en velproportioneret bygningskrop: murene er 8 m høje, og fra grunden til tagspidsen er der godt 15 m.

Kirken er formodentlig opført o. 1200. En dendrokronologisk datering er ikke mulig, idet skibets tømmer er fornyet i senmiddelalderen (se ndf.). Portalerne er nært beslægtede med dem i herredets to andre store kirker: Anst og Skanderup (s. 2466f. og 2544f.), og sammen viser kirkernes arkitektur en betydelig afhængighed af Ribe domkirke. I det følgende behandles først skibet og herefter de nedbrudte afsnit: kor og apsis.

Skibet er bevaret intakt bortset fra vestgavlen, der blev taget ned i forbindelse med tårnbyggeriet 1919. Det vældige hus (jfr. fig. 25-26) er disponeret med fem højt placerede vinduer i hver side. De to døre, hvoraf den søndre er en fir søjleportal, er anbragt mellem 4. og 5. vindue i vest. I kraft af bygningens højde er der en stor murflade mellem korbue og loft.

Materialer og opbygning. Skibet er opført af *granit*, udvendig tildannet som kvadre, indvendig brugt som rå og kløvede marksten. I sydporta-

len indgår tillige *Wesersandsten*, der bekræfter afhængigheden af domkirken i dennes anden byggeperiode. De dekorative led er ud over soklen begrænset til korbuens kragbånd og de to døre. Hovedindtrykket af kirken er de store, glatte kvaderstensfacader. Muligvis fra første færd og i hvert fald fra 1600'rne⁴ var taget tækket med bly.

Murene hviler på en profileret *sokkel* med rundstav over hulkel (jfr. fig. 9 og 10 og s. 2364, fig. 24). I sydøstre hjørne prydes soklen af et mandshoved, svarende til sydportalens. Den nordøstre hjørnekvader mangler, og de to vestre hjørner er afbrudt i forbindelse med tårnbyggeriet. I syd er der brugt ret lange sokkelkvadre, to måler henholdsvis 195 og 165 cm.

De otte meter høje mure er beklædt med 19 skifter granitkvadre (sml. fig. 26). De største formater er brugt forneden, men også opad er der ind imellem skifter med større formater, således mellem nordsidens vinduer. Østgavlen har trods korets nedrivning bevaret sine hjørnekæder. Gavltrekanen, hvoraf den nedre del er bevaret (se tværsnit, fig. 6), har mistet sin beklædning, idet gavlens yderside er trukket 20-30 cm

tilbage fra murflugten. Et spring i skiftegangen i den velbevarede nordfacade (4 m fra østre hjørne) viser, at triumfmuren (= skibets østgavl) er opført i ét med koret, og at der har været et (kortere) ophold i byggeriet, før man fortsatte vestover. Den ellers regelmæssige skiftegang brydes mellem 3. og 4. skifte og mellem 8. og 9. Vest for dette »byggestop« løber skifterne i lange vandrette bånd. I syd ses ikke noget tilsvarende spring i skiftegangen.

Byggeriet er af fin kvalitet. Af kvaderstensbeklædningen synes kun mindre partier i syd at være omsat. Forud for kirkens ombygning 1919 var således 9 ud af 10 vinduer bevaret på deres gamle plads (se ndf.). Skibets tre oprindelige mure rejser sig – 800 år efter opførelsen – stadig lodret fra grunden.

†Vestgavlen, der i 1600'rne stod pudset og rødkalket, bar ved nedbrydningen 1919 præg af mange reparationer og skalmuringer. Ved Uldalls besøg (1885) bestod den »dels af huggen granit, dels af store og små, røde mursten«.

Dørene er udformet på samme måde som i Skanderup: syddøren er en søjleportal, den enkle norddør har et tympanonfelt med Kristus mellem apostelfyrsterne.

Syddøren (fig. 9-14) er en stor firsøjleportal, der sammen med portalerne i Anst og Skanderup (s. 2470f. og 2548f.) af M. Mackeprang henregnes til den såkaldte Ribegruppe.²¹ Portalens finere bearbejdede dele er overvejende af en lys sandsten (»Wesersandsten«), som er anvendt til baser og kapitæler med undtagelse af den østre søjle og i de tre buestik over døren.²² Formen går forud for materialet: de to ydre baser (se ndf.) er hugget ens, men i hver sin stenart. Reliefferne i baser og kapitæler er beslægtet med den samtidige døbefont (s. 2658).

Den slanke, rundbuede åbning (126-28 cm bred), hvis østre karm er hugget af en stor, rejst kvader, bryder bygningens sokkel. Sokkelprofilen er ført videre i plinterne under de to søjlepar (fig. 12-13), og hjørneknopperne er formet dels som menneskehoveder (sml. skibets sydøstre

Fig. 5. Luftfoto af kirken og kirkegården set fra syd. Sylvest Jensen fot. 1947. Det kgl. Bibliotek. – *Südostansicht der Kirche und Friedhof. Luftbild 1947.*

hjørne), dels som vædderhoveder med elegant slyngede kramhorn.²³

De monolite søjleskafter (21-22 cm i diameter), alle af granit, har individuelt udformede baser og kapitæler (fig. 10-13). De to ydre baser, hvoraf den vestre (af sandsten) er noget forvitret, er attisk profileret med høje indadbuende og -smalnende hjørneknopper. Af de indre baser har den vestre tilsvarende hjørneknopper, og felterne herimellem optages af en tovstav over et rankeslyng. Indre, østre base er en terningkapitæl vendt på hovedet; felterne udfyldes af palmetter i relief, omtrent svarende til de to vestre kapitæler. Af de fire terningkapitæler²⁴ udfyldes felterne i de to vestre af palmetter og fantasibloster. Den indre, østre har fint huggede relieffer: i vest to fugle²⁵ (fig. 17), i syd et dyr (en løve?)²⁶ i færd med at fortære en mand (fig. 18). Den liggende mand, med hovedet halvt inde i gabet, griber om dyrets forben og har benene mellem dets bagben.²⁷ Den østre kapitæl har en

lille tovstav på det nedhængende skjolds yderside.

Kragbånd med attisk profil formidler overgangen til buestikkene, hvis kilesten på nær tre alle er af sandsten. Døranslaget er bevaret, og indvendig er døren (320 cm høj) vandret afdækket med en stenbjælke. – Søjlerne har på bagsiden spor af hvidtekalk og okkergult(?).

Søjleportalen står modsat den i Skanderup på sin oprindelige plads. Den er med Mackeprangs ord »et fint og omhyggeligt arbejde«, som konstruktivt afviger lidt fra normen, idet også karmstenene bærer et bueslag.²⁸

Også den tympanonsmykkede *norddør* (fig. 15) bryder soklen. Den retkantede, tilmurrede åbning har samme bredde (128 cm) som syddøren og er 260 cm høj over tærsklen. De to udvendige false slutter i rundbuede kilestensstik; indvendig er døren vandret afdækket. Det halvcirkulære *tympanon* (fig. 15-16), af en rødflammet granit (83×167 cm),²⁹ optages af et lavt relief

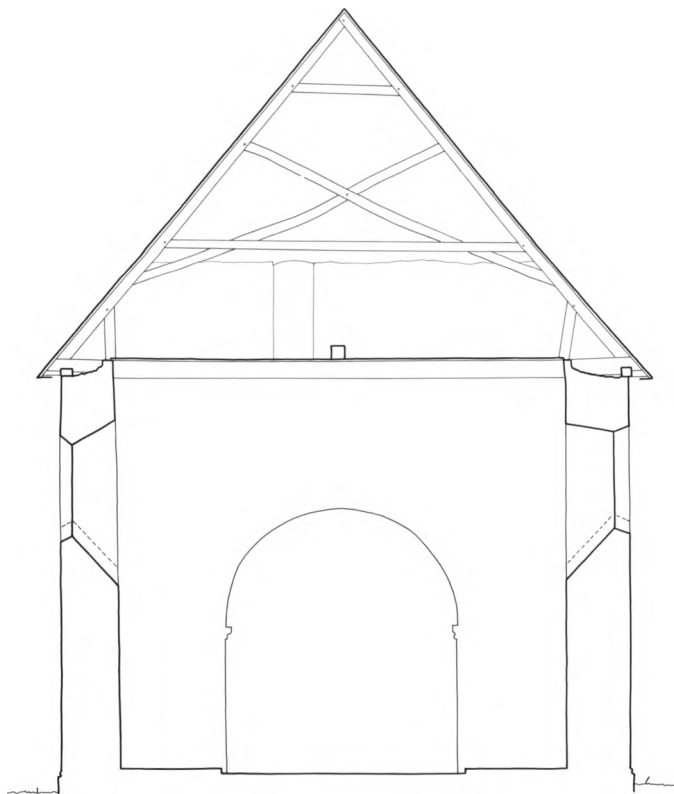

Fig. 6. Tværnsnit 1:150 gennem skibet, set mod øst. Målt af Henrik Jacobsen og Marianne Nielsen 1986, tegnet af sidstnævnte 1992. – *Querschnitt durch Schiff gegen Osten.*

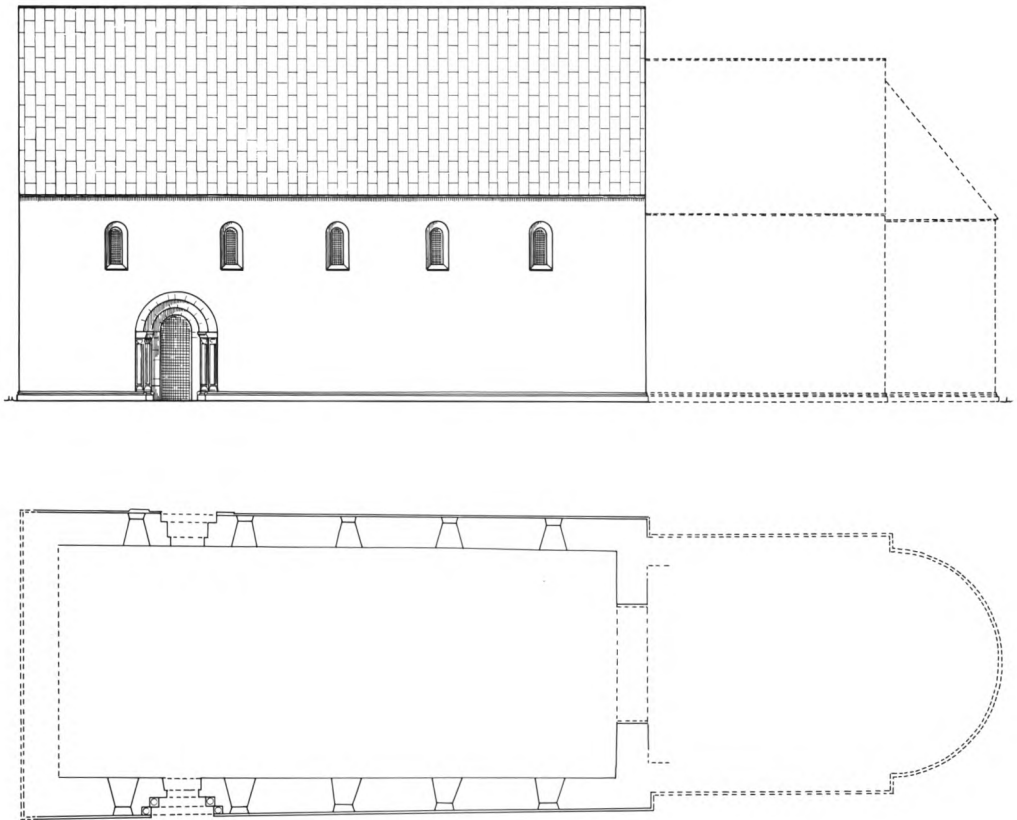

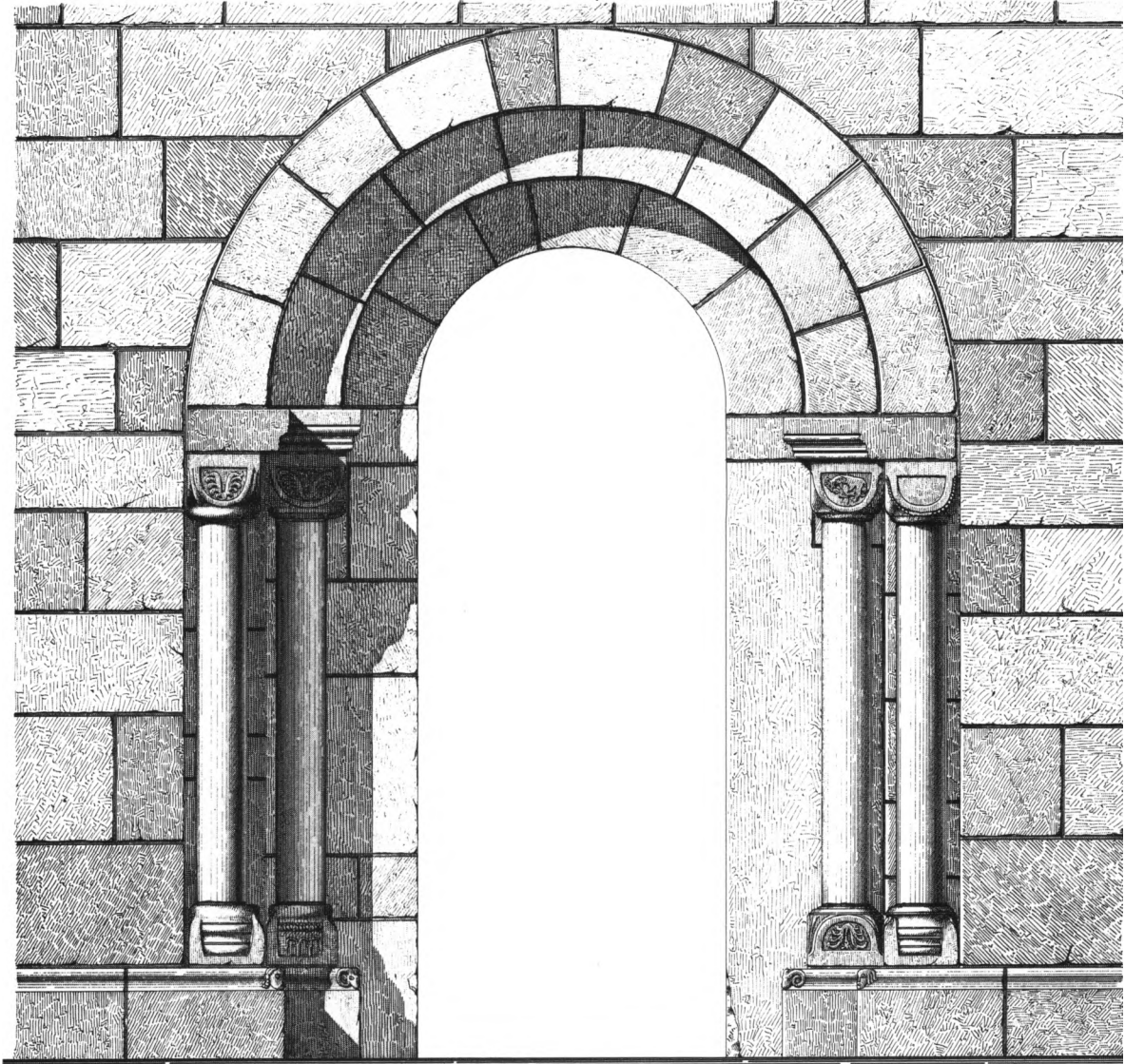
Fig. 7-8. Rekonstruktion af det romanske anlæg. 7. Opstalt. 8. Grundplan. 1:300, tegnet af Marianne Nielsen efter udkast af Niels Jørgen Poulsen 1992. – *Rekonstruktion der romanischen Anlage. Aufriss und Grundriss.*

af Kristus mellem apostlene Peter og Paulus (fig. 16). Ligesom i Anst og Skanderup (s. 2473 og 2547) er der tale om en velkendt scene, en såkaldt »traditio legis«, hvor apostlene får overrakt deres myndighedstegn: Peter nøglen og Paulus bogen,³⁰ men som i Skanderup er Paulus undtagelsesvis udstyret med et liljescepter. Billedet indrammes nederst af en bladranke og i buen af en meget flad »tovsnoning«. De tre figurer er vist frontalt, stående, Kristus mellem to tronstolper med knop og mange ringe. De har flade, æggeformede hoveder (Kristus med korsglorie) og bærer kapper, hvis stof og folder er antydnet med en behugning svarende til tofstavens. Fødderne er vist fra siden. Kristus har en bog i venstre hånd, den højre er hævet velsigende. Peter og Paulus holder henholdsvis nøglen og liljesceptret i højre hånd, mens den venstre hviler på brystet. Kompositionen er nærmest beslægtet med tympanet i Skanderup,

hvor alle tre personer er vist siddende, men de to relieffer er næppe hugget af samme mester.³¹

Skibet har fem rundbuede og dobbeltsmigede vinduer i hver langside. De er genåbnet og rekonstrueret efter sikre spor 1919-20, hvor man gjorde de oprindelig 1,6 m høje lysninger 30 cm større ved at sænke bunden et kvaderskifte.³² At vinduerne er så velbevarede skyldes deres placering mere end 5 m over jorden: yngre og større vinduer blev brudt i muren under de gamle åbninger, hvorved man kun har forstyrret sælbænkene. Vinduerne har monolite overliggere med vandret overside og sælbænke af én sten. I nordsidens 3. og 5. vindue, regnet fra øst, er der brugt rejste kvadre som karmsten. De smalle smige er et autentisk træk, der bekræftes af en løs *karmsten, som er ført til Østerby gård (se ndf. under †kor). Vinduerne er dog formodentlig udvidet lidt i lysningen, der er rykket nærmere den udvendige murflugt. Det 1. vin-

Opstalt paa Loughinislets Sydside.

Plan.

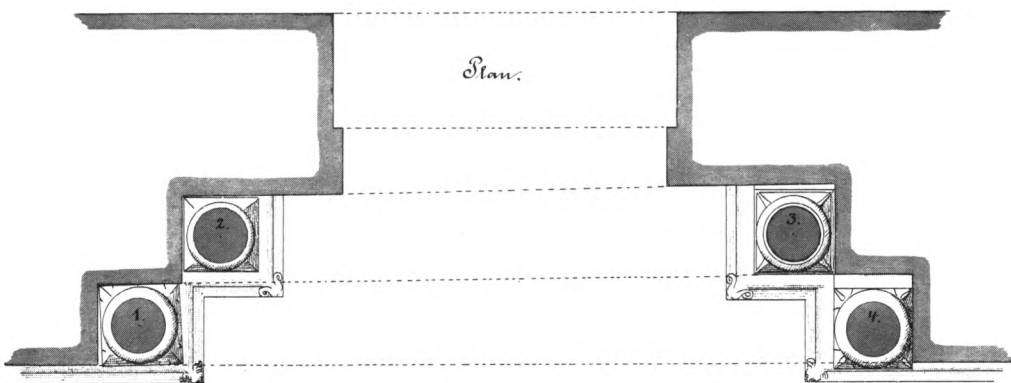

Fig.9. Sydportal. Opstalt og plan 1:30 (s. 2635). Målt og tegnet af F. Uldall 1888. — Das Südportal. Aufriss und Grundriss, vermessen 1888.

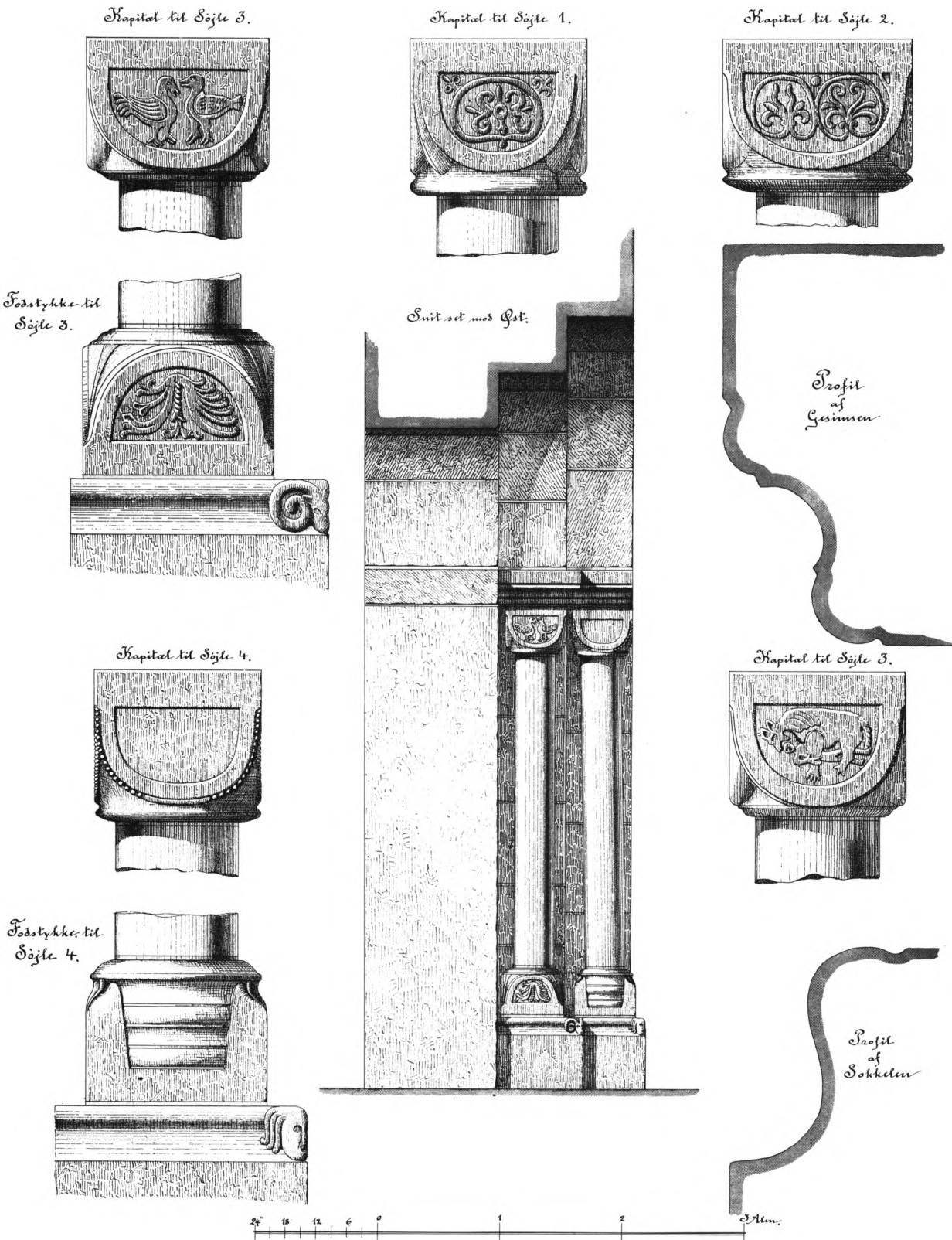

Fig. 10. Sydportal. Snit set mod øst 1:30 samt detaljer af kapitæler og baser (s. 2636). Målt og tegnet af F. Uldall 1888. – *Das Südportal. Schnitt gegen Osten sowie Details von Kapitellen und Basen. Vermessen 1888.*

Fig. 11. Sydportal. De to vestre kapitæler (s. 2636). NE fot. 1986. – *Das Südportal. Die beiden westlichen Kapitelle.*

due i syd er 10 cm bredere end de øvrige. De indvendige smige i 2. og 3. vindue har et lidt skævt forløb, som synes at være et oprindeligt træk.

F. Uldall, der besøgte kirken 1885 og oplevede den i en tilstand svarende til fig. 26 og 28, skriver om vinduerne: »(De) frembyder ejendommelige forhold, idet langhuset har haft ikke mindre end fem på hver side, der endnu alle lader sig påvise, men dog i det hele er bedst bevarede på sydsiden. Endnu benyttes et på nord- og et på sydsiden; de øvrige er tilmurede. Blændingen af det vestligste vindue på sydsiden ses

kun indvendig, idet den udvendige kvaderbeklædning på dette sted har været helt ommuret. Ved de øvrige er overliggerne overalt bevarede. Sålbankstenene er bevarede ved fire af vinduerne; ved de øvrige er de forsvundne ved indsætningen af nyere, større, langt lavere siddende vinduer. På nordsiden er det væsentlig overliggerne, der angiver den oprindelige plads, idet smigstenene her tildels er borttagne og erstattede med mursten. De tilbageværende vinduer er smukt formede, og det må bemærkes, at smigene går påfaldende stejlt indad«.

Indre. Væggene er af marksten og det gælder også for triumfmurens østside (=korets vestvæg). Den store, brede korbue (fig. 30) er sat af veltildannede kvadre og kilesten. Buen prydes af to profilerede *kragsten* med hulkant over rundstav (fig. 31). Stenene er indbyrdes en smule afvigende³³ og i slægt med apsis- og korbuens kragbånd i Anst. Bygningens højde betyder som nævnt, at der er en stor vægflade mellem korbuens toppunkt og *bjælkeloftet*. De svære bjælker blev 1919 beklædt med brædder. De fornyede planker hviler på bjælkernes overside.

Skibets *tagværk*, fra midten af 1400'rne (jfr. ndf.), er savskåret egetømmer i betydelige dimensioner. Det består af 21 spærfag, hvoraf det østre er fornyet i fyr. De enkelte fag har korte

Fig. 12-13. Sydportal, sokkel og søjlebaser (s. 2635-36.). 12. Vestside. 13. Østside. NE fot. 1986. – *Südportal, Sockel und Basen. 12. Westseite. 13. Ostseite.*

Fig. 14. Sydportal (s. 2635). NE fot. 1986. – *Das Südportal*.

spærstivere, dobbelt lag hanebånd og to lange, krumme og krydsende skråbånd, alle med bladede samlinger (svalehaler) på østsiden. Tagværket er lagt op i to omgange, og de enkelte spærfag er nummereret fra øst mod vest: 1.-13. og 14.-21. fag med firkantstik i nord og øksehugne stregnumre i syd. En nummerering har ikke kunnet iagttages på loftsbjælkerne. I det vestre afsnit ligger de nedre hanebånd fra og med 15. fag 20 cm højere. Remmene, der flugter med murens yderside, består i hver side af to stykker tømmer, som støder sammen mellem 13. og 14. fag. Konstruktionen støttes af samtidige stormlægter, sømmet fast på spærenes underside.

En *dendrokronologisk analyse* 1992 viste, at tømmeret til det store, velbevarede tagværk, inklusive loftsbjælkerne, er fældet lidt efter midten af 1400'rne.³⁴ Tagværket er af en lignende konstruktion som tømmeret over koret i Hjarup (s. 2616) og som i skibet i Sønder Hygum (DK. SJyll. s.748); sidstnævnte tagværk er udskiftet efter 1440.³⁵ Af det oprindelige, romanske tømmer er der tilsyneladende ingen levn.

†*Kor og apsis* (jfr. forslag til rekonstruktion af opstalt og grundplan, fig. 7-8) har efter det bevarede materiale at dømme været beklædt med granitkvadre svarende til skibets og hvilet på en sokkel med samme profil.

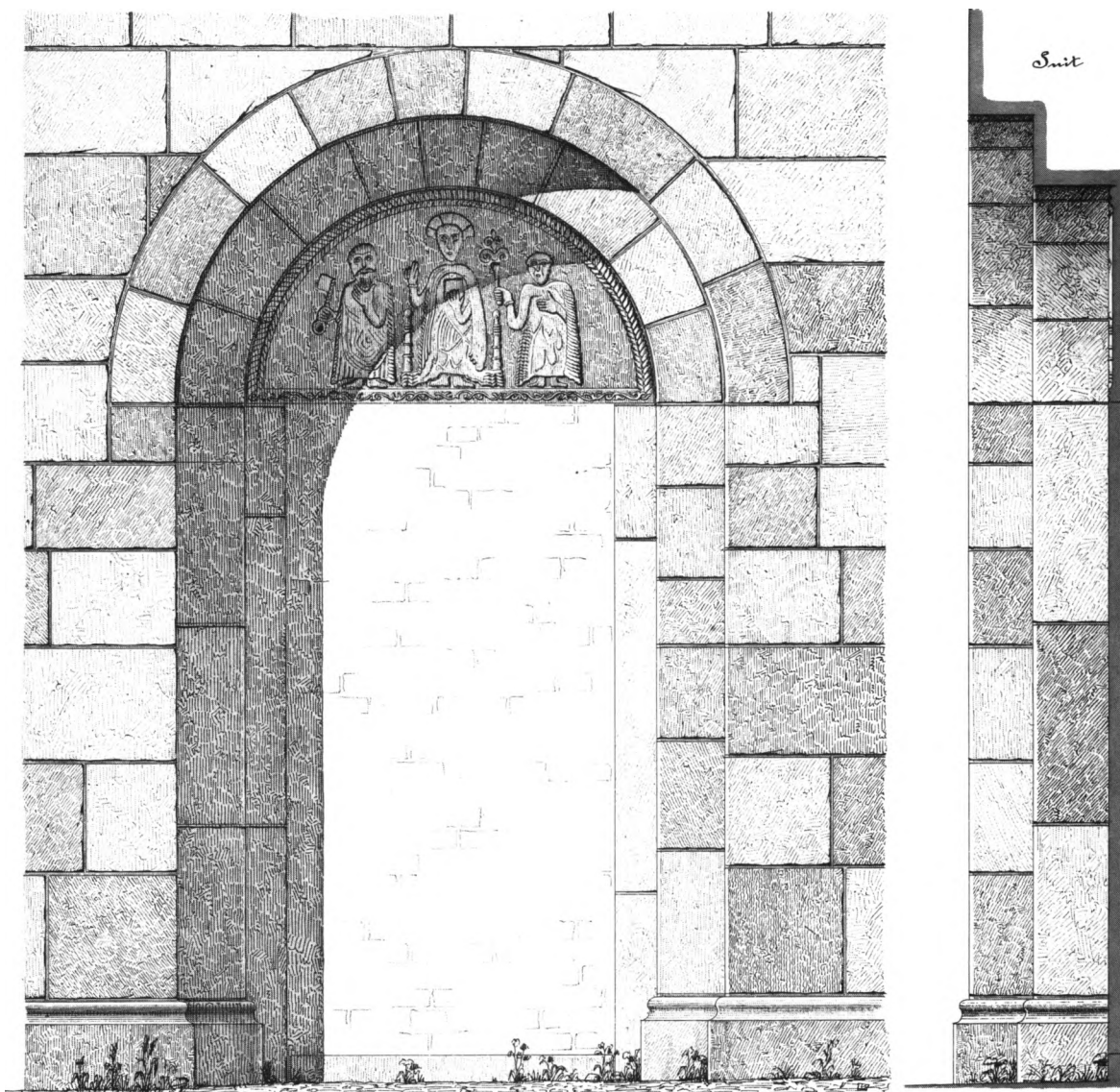

Fig. 15. Norddør. Opstalt og snit mod øst 1:30 (s. 2636). Målt og tegnet af F. Uldall 1888. – *Das Nordportal. Aufriss und Schnitt gegen Osten. Vermessen 1888.*

†Koret, der ved nedrivningen 1797 var tækket med bly, har været godt og vel en halv meter bredere i hver side end det nuværende kor. Syd-murens oprindelige plads var indtil 1919 angivet af en tilbageblevet sokkelsten, 64 cm fra skibets sydøstre hjørne. Udstrækningen mod øst kan nogenlunde anslås ud fra en skematisk opmåling 1797 (fig. 27), der viser, at koret har været nærmest kvadratisk, ca. 10,1 m i bredden og 9,7 i længden. Alt i alt har det været en anseelig bygningsdel, næppe meget lavere end skibet. Ved

nedrivningen forblev skibets hjørnekvadere (hjørnekæder) på plads, mens den afbrudte murkærne nogle steder blev udmuret med teglsten.

En del af korets kvadre genanvendtes i det lille †sakristi, der opførtes samme sted 1797 (se ndf.), men mange synes at være ført til kirkeejere-gård, Østerbygård. Herfra kom en del tilbage til kirken igen 1919, hvor de blev indmuret i våbenhuset, som allerede indeholdt et stort antal krumme apsiskvadere. Ved Østerbygård ligger stadig to profilerede *sokkelkvadre og den

ovenstående *karmsten til et vindue med den samme smalle smig som i skibets vinduer. En del af de plane sokkelkvadre i våbenhuset (i alt er der 19 m) må stamme fra koret,³⁶ således tre hjørnesokkelsten med udhuggede figurer:³⁷ I det sydøstre hjørne sidder en kvader med et mands-hoved, svarende til det i skibets sydøstre hjørne og de to omkring sydportalen, og våbenhusdøren flankeres af to stående figurer (fig. 19-20), en slags »dørvogtere«. De to mandsfigurer, 37 cm høje, er i fodsiden dragter og synes at holde et skjold.³⁸ De to figurer kan have været anbragt omkring en (præste)dør i koret.

†*Apsiden* er revet ned allerede i middelalderen, idet størstedelen af våbenhusets yderside (jfr. fig. 28) er beklædt med krumme kvadre, der har været for hånden, da huset opførtes. Det drejer sig om fem profilerede sokkelkvadre, i våbenhusets østside, og over hundrede almindelige kvadre.³⁹ At dømme efter stenenes krumning og antal har apsiden haft et betragtelig omfang. Blandt tre apsiskvadere, indsat i klokkehøjens fod, vest for tårnet, er en krum vinduesoverligger, hvis rundbuede, smigede åbning, udvendig målt, er 62 bred.⁴⁰ En kilesten samme sted har siddet i et rundbuet stik, måske i apsibuen, der er tilmuret i forbindelse med apsidsens nedrivning.

Fragmenter af to formodede romanske **billedkvadre*(?) fra kirken befinder sig nu henholdsvis på museum og på Østerbygård. 1) (Fig. 22-23), af rødgrå granit med reliefhugget korslam og runeindskriften »agnus dei« (Guds lam). Af en

Fig. 16. Norddør. Udsnit af tympanon: Paulus med liljescepter (s. 2637). NE fot. 1986. – *Das Nordportal. Ausschnitt aus Tympanon: Paulus mit Lilienzepter.*

Fig. 17-18. Sydportal. Kapitælet over indre, østre søjle. 17. Vestside, to fugle. 18. Sydside, et dyr (løve?), der æder en mand (s. 2636). NE fot. 1986. – *Das Südportal. Kapitell mit Vogel- und Tierreliefs über der hinteren, östlichen Säule.*

Fig. 19-20. To romanske figurer, »dørvogtere«, i hjørnesokkelkvadre, der formodentlig stammer fra det nedrevne kor. Siden 1919 indsat omkring våbenhusdøren (s. 2643). NE fot. 1992. – *Zwei romanische Bildquader, »Türsteher«, vermutlich vom abgerissenen Chor. Seit 1919 als Eckfiguren im Sockel an der Vorhaustür.*

større rest, tegnet 1643, er bevaret to mindre dele, som lader sig forstå i lyset af tegningen (fig. 21). Den viser et stykke, hvis rette sider må være de oprindelige, mens stenen har været uregelmæssigt afbrudt forned. Fladen optages af et korslam, der vender hovedet bagud imod den skråtstillede korsstav, som holdes af et enligt forben. Til højre for lammet ses den tilhørende runeindskrift, der skal læses nedefra, mens en tolvstav markerer stenens højre kant. Relieffets afgrænsning synes markeret af en linie, der har indrammet et nogenlunde rektangulært felt, dog viser den øvre reliefframme en nedadgående bue.

Stenen, der var indsat i det østre kirkegårdsdige, blev af Ole Worm opfattet som en gravsten. 1652 beordredes den som »runesten« sendt til København, men kom ikke afsted og var forsvundet indtil nyeste tid, da to fragmenter blev fundet i forbindelse med nedbrydningen af præstegårdens udlænger. Det første (fig. 23), fundet

1939, måler 30×26×cm og er 24,5 cm dybt. Det omfatter lammets nakkeparti, en del af forbenene, runerne samt et stykke af tolstaven i højre side. Dyrerelieffet er slidt, men konturerne bevaret. De fordybede runer »agnus dei« er velbevarede, undtagen s og d, der delvis er ødelagt af et par huller i forbindelse med stenens placering under ladeportstolpen. Det andet fragment (fig. 22), fremkommet i 1960'erne ved ombygning af stalden, måler 26×25×cm og er ca. 17 cm dybt. Det omfatter bagpartiet af lammet og et stykke af korsstaven. Nederst er bevaret nogle få centimeter af den glatte, runde reliefkant, hvilket giver formodning om, at hele motivet har været fordybet med en sådan kant på de tre sider og en tolvstav på den sidste.

Ved undersøgelse af indskriften skønnede runologen Erik Moltke, der ikke kendte den sidst fundne del, at det snarere drejede sig om en billedkvader end en gravsten, men spørgsmålet kan næppe afgøres med sikkerhed.⁴¹

Brudstykket med runerne er overdraget til Museet på Koldinghus (inv. nr. 20.936), det andet er i Vamdrup Museum (inv. nr. 1257).

2) Et brudstykke (fig. 24), nu på Østerbygård, stammer sandsynligvis fra Vamdrup

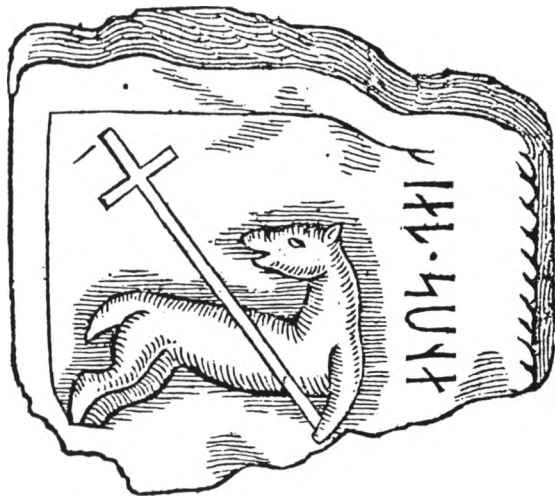

Fig. 21. Romansk *billedkvader(?) (nr. 1, s. 2643). Korslammet med runeindskriften »agnus dei«. Træsnit udført til Ole Worms runeværk 1643. Efter Danmarks Runeindskrifter. – *Romanischer *Bildquader(?) (Nr. 1). Lamm Gottes mit der Runeninschrift »Agnus Dei«. Holzschnitt für das Runenwerk Ole Worms, 1643.*

Fig. 22-23. Fragmenter af *billedkvader(?) (nr. 1, s. 2643, jfr. fig. 21). 22. Stenens venstre del med korslammets bagparti. 23. Stenens højre del med runeindskriften. I Kongeåmuseet, Vamdrup, og Museet på Koldinghus. NE fot. 1992. – *Fragmente eines *Bildquaders(?)* (nr. 1, vgl. Abb. 21). 22. Linker Teil mit hinterem Teil des Lamm Gottes. 23. Rechter Teil mit Runeninschrift. Im Kongeåmuseum, Vamdrup, und Koldinghus Museum.

kirke.⁴² Stenen, der måler 32×48 cm og er 22 cm dyb, har kun bevaret den ene kant, med tovtav. På billedfladen er i lavt relief hugget et æggeformet hoved med udstående øjne,⁴³ flankeret af to kors,⁴⁴ hvoraf det ene er næsten helt hugget bort. Det kan ikke afgøres, om der er tale om en bygningskvader eller måske en romansk gravsten. Stenen, der i 1930'rne blev fundet i herregårdens staldgulv, er nu indmuret i en kamin i hovedbygningen.

Middelalderlige ændringer og tilføjelser. Apsiden er som nævnt nedbrudt inden våbenhusets opførelse engang i senmiddelalderen. Skibet har i det store og hele bevaret sin romanske skikkelse. Den væsentligste ændring vedrørte *vinduerne*: De højtsiddende åbninger blev lukket og nye og større indrettet under de gamle. Hertil kom et stort spidsbuet vindue i vestgavlen (se *†tårn(?)*). Forud for ombygningen 1919 havde skibet tre vinduer i syd, to i nord (hvor også det vestre romanske vindue var i brug) og ét i vest, indsat i den tilmurede spidsbuede åbning.

Våbenhuset, 1648-49⁴ omtalt som »schriffessit« og »schriffes« (dvs. skrøvs, jysk for skriftehus), er som nævnt udvendig beklædt med apsiskvadre (fig. 28); kun gavltrekanter er af tegl.

Ved ombygningen 1919 blev granitbeklædningen suppleret med sten fra det nedbrudte kor, heriblandt de to sokkelkvadre med udhuggede »dørvogtere« (se *†kor* og *†apsis*). Den profilerede sokkel er 21 m lang, og heraf er 3,8 m fra apsidens; resten er genanvendte sokkelsten fra kor og vestgavl. Den oprindelig rundbuede dør, i spidsbuet spejl (jfr. fig. 28), blev udvidet 1919 og er nu vandret afdækket. Samtidig ommurede

Fig. 24. Brudstykke af romansk *billedkvader(?) (nr. 2, s. 2644). Et hoved flankeret af to kors. Hans Stiesdal fot. 1968, før stenen blev indmuret i kamin på Østerbygård. – *Bruchstück eines romanischen *Bildquaders(?)* (nr. 2).

Fig. 25. Skibet set fra nordøst o. 1900. Til venstre ses $\dagger$ sakristiet (s. 2649), opført 1797 på det romanske korsplads. Fot. i NM. – Nordostansicht des Schiffs, um 1900. Links die $\dagger$ Sakristei, die 1797 den Chor ersetzte.

man gavltrekanten, prydet med tre cirkelblændinger og fire mindre højblændinger. Huset stod 1919 hvidt, og tegltaget var opskalket over en lille falsgesims. Indvendig er murene af munkesten i munkeskifte. Væggene optages af sparnicher: tre fladbuede i hver langside (de midterste med nyere vinduer) og to rundbuede i syd og herover igen to små nicher. Gulvet er lagt med gule mursten. Af hensyn til portalen har rummet en åben tagstol med en træbeklædning på spærenes underside. Den nuværende loftsbeklædning, fra 1965-66, skyldes arkitekt J. K. Jepsen.

$\dagger$ Tårn(?) Ved Uldalls besøg 1885 sås i skibets omsatte vestgavl to granitkvadre, den ene en profileret sokkelsten, som strakte sig ud fra gavlmuren. De kunne, mente han, stamme fra et nedbrudt tårn, idet der indvendig i gavlen var »tydelige spor af en spidsbue af mursten«. Også J. Vilhelm Petersen bemærkede den fremsprin-

gende sokkelsten, der »kunne tyde på, at der her har stået en udbygning, muligt et tårn fra den senere middelalder, der, hvis den har stået i kirkens midtakse, må have været meget smalt«. Hvordan det uanselige »tårn« har set ud kan ikke afgøres; måske har der kun været tale om to murede piller, sådan som det kendes fra Herslev kirke (Vejle amt) før kirkens ombygning 1881. Ifølge regnskaberne var der ved midten af 1600'rne et stort vindue⁴⁵ i vest (»det store vindue i vester ende«, »det store vindue i tårnet« eller »det vester vindue i tårnet«).⁴ Efter sammenhængen synes vinduet at have siddet i skibets vestgavl, og det kan være sporene heraf, der i 1800'rne er blevet opfattet som en tårnbue.

Brugen at ordet »tårn« i regnskaberne 1643-56 skyldes formodentlig den $\dagger$ tagrytter med blytækt, firesidet pyramidespir, der da sad over skibets vestgavl.⁴⁶ Tømmeret var 1700⁴⁷ noget medtaget, og rytteren blev omgjort 1730¹⁶ og

Fig. 26. Skibets nordside. G. V. Blom fot. 1897. – *Schiffsnordwand*, 1897.

endelig fjernet efter en kgl. resolution 1751.⁴⁸ Tømmersmand Christoffer Møller betalte for nedtagningen og for at dække hullet med blytag, Mikkil snedker for fem fag loft »under tårnet».¹⁸

Vedligeholdelse og istandsættelser. Regnskabsbogen 1643-56 beretter om almindelig vedligeholdelse på mur og tag, der normalt blev udført af håndværkere fra Kolding. Blasius glarmester indsatte 1648 231 nye ruder i kirken, og 1653 reparerede Poul glarmester det store vindue i vest. Samme år blev en del af kvaderstensmurværket sat om. Kirkeværgen, Carl Nielsen, Vamdrupgård, holdt tre karle hos muremester Søren Grumsen »at opvinde de store hugne sten på murene, som var udfalden«. Hertil brugtes et stort lad. Til vestgavlen indkøbtes 600 mursten og der indlagdes 4 murankre. Til at rødkalke (»staffere«) muren med indkøbtes 6 pund »brunrødt«. Blytaget blev i disse år omstøbt af

Niels Jensen »skifertækker«; nyt bly købtes hos Peder Udsen i Kolding, og Peder Pedersen smed i Øster Vamdrup leverede 1200 blysom. 1651 blev loftet »neden i kirken« repareret over 4 fag, hvortil der medgik 6 tylder egedeller, 6 alen lange, der blev ført til kirken fra Nagbøl på lige så mange vognlæs.⁴

Ifølge kirkesynet var mur og tag 1700 i nogenlunde stand, dog var lofterne i dårlig forfatning.¹² 1718 betegnedes kirken dog som brøstfældig, og kongen tillod, at kongetienden, der ellers tilfaldt præsten i Vejen, blev brugt til dens reparation.⁴⁹ En del af vestgavlens mursten ønskedes fornyet 1732, og 1734 havde murværket i de kvadersatte hjørner givet sig, selv om den var forbundet med 4 jernankre.¹⁶ Nogle år efter tagrytterens nedtagning, 1755, blev de »formulskede« mursten i vestgavlens »Spitzning« udskiftet, og de øvrige mure ude og inde spækket og hvidtet. 1770 hedder det om ejeren,

at han har brugt mange penge på kirken, men at der endnu er store mangler.

I Frederik Vilhelm Hansens tid som kirkeejer, 1772-93, skærpedes synets sprogbrug år for år. 1773 var muren revnet på enden af koret;¹² 1789 behøvede bygningen en hastig reparation, især vestenden var farlig. Det følgende efterår var kirken endnu ikke blevet repareret og var fortsat brøstfældig på syd- og vestsiden, der truede med at falde ud. Taget var utæt, så det regnede ned på alteret og prædikestolen. Ejeren var uvil- lig til at lade noget gøre og måtte tvinges. 1791 noterede man, at kirken ikke var blevet kalket, siden ejeren overtog den. Vestenden truede stadig med at falde ud, og sydsiden var værre. Murstensgulvet var ujævnt, og vinduerne gamle og utilstrækkelige. De tilmurede burde åbnes og nye rammer indsættes for at give mere lys i rummet.⁵⁰ 1794 var blyet utæt overalt, og loftet meget brøstfældigt; en synsmand faldt igen- nem.⁵¹

Istandsættelsen og ombygningen 1797 gennem- førtes på initiativ af den nye kirkeejer, general- major Ernst Fr. von Düring.⁵² Han søgte, så snart han havde overtaget Østerbygård, kancel- liet om tilladelse til at nedrive koret. Ifølge an- søgningen (13.nov. 1796)⁵³ var den brøstfældige kirke alt for stor til menigheden; koret kunne rives ned, og på dets sted bag alteret ville han tilbygge og indrette et kammer med kakkelovn til bekvemmelighed og hvile for præsten efter køreturen fra Hjarup. Stolestaderne i koret skulle flyttes til skibet, og vinduerne, som var for små til at kunne give det fornødne lys, skulle gøres betydelig større.

Med ansøgningen, som kancelliet godkendte 4. marts 1797,⁵⁴ fulgte en *tegning* (fig. 27), måske af en bygmester i Haderslev, hvor von Düring havde kvartér.⁵⁵ Den skitsemaessige grundplan, med mål i hamborgske alen og tysk tekst,⁵⁶ vi- ser de påtænkte ændringer på bygning og in- ventar. Den reducerede kirke skulle indrettes

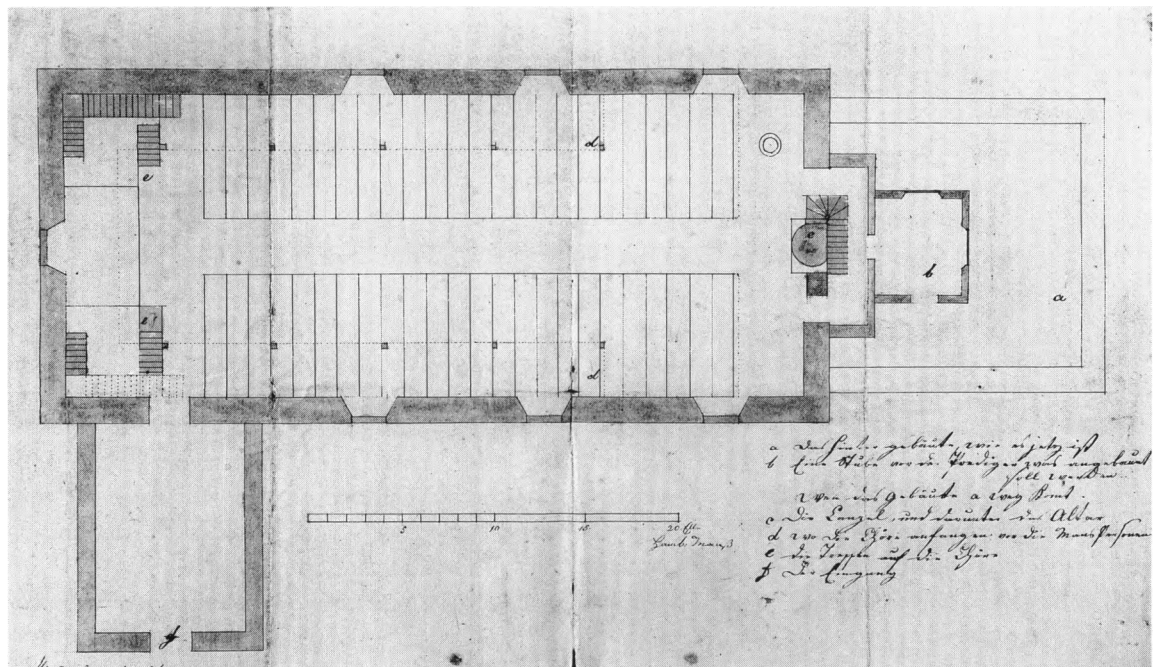

Fig. 27. Grundplan af kirken med forslag til ombygning og nyindretning, 1797 (s. 2648). a. Det romanske kor, foreslået nedrevet, b. Forslag til »præsteværelse« (sakristi), c. Prædikestolsalter (s. 2654, 2661). d. Pulpiturer. e. Trappe til pulpitur, f. Våbenhusdør. Mål i hamborgske alen. Tegning med tysk tekst i Landsarkivet for Nørrejylland. – *Grundriss von der Kirche mit Vorschlägen für Umbau und Neueinrichtung*, 1797. a. Romanischer Chor (Abbruch vorgeschlagen), b. Vorschlag für »Pfarrzimmer« (Sakristei), c. Kanzelaltar, d. Emporen, e. Treppe zur Empore, f. Eingang zum Vorhaus. Massangaben in hamburgischen Ellen. Zeichnung bei dem Landesarchiv für Nørrejylland.

Fig. 28. Kirken set fra syd kort før ombygningen 1919. Fot. i NM. – *Südsicht der Kirche kurz vor dem Umbau.*

som et langhus med et prædikestolsalter (c) i koråbningen, lukket i øst med en lille udbygning, hvortil der igen var tilføjet et præsteværelse (b). I kirkerummet skulle der – i tidens smag – opsættes pulpiturer (d) langs de tre vægge, et forslag, der dog aldrig kom til udførelse (jfr. s. 2664). De viste vinduesåbninger, tre symmetrisk anbragte åbninger i hver langside og én i vest, blev heller ikke gennemført.

†*Sakristiet* (fig. 3 og 25), der stod indtil 1919, fik en anden udformning end vist på den ovennævnte tegning. Den afvalmede, teglhængte tilbygning var indvendig 5,1 m lang og 4,5 m bred (svarende til korbuen); materialerne var tildels genanvendte granitkvadre fra det gamle kor.⁵⁷ Vinduerne havde 1885 rundbuede støbejernsrammer. Indvendig (fig. 34) åbnede den vestre del sig mod kirkerummet, og en væg afskildrede et præsteværelse i den østre ende. Gulvet var lagt med træfjæl.

Kirkens udseende 1797-1919 kendes fra en tegning af Andreas Clemmensen 1875 (fig. 3) og fra de første fotografier i 1890'erne (fig. 25-26). Skibet udgjorde en vældig bygningskrop med afvalmet blytag. Gavlender og hjørner var hvidtede ligesom våbenhus og sakristi; langsiderne stod med blanke kvadre. De lavt siddende vinduer, tre i syd, ét i vest og to i nord fik 1860 rundbuede støbejernsrammer, og i vestgavlen indsattes 1871 to mindre vinduer nær hjørnerne for at give lys til pulpituret.⁵⁸ Indvendig stod det store rum med gipset loft (fig. 42); i gulvet var der ottekantede teglfliser. 1882-83 blev sydportalen og korbuens kvadre afrenset for hvidtekalk.⁵⁸

1864-1920 faldt det søndre sogneskel sammen med rigsgænsen til Tyskland. Ved sit besøg i Vamdrup 1874 skrev kirkearkæologen, sognepræst Jacob Helms: Kirken »er jo den første på norrøjsk grund, ja – såvel efter grænsepælene som efter den almindelige opfattelse – den første

kirke på dansk grund, som viser sig for udlændinge, der nu ved dette sted ad jernvejen kommer sydfra ind over vor grænse. Mange af disse har sikkert fået et overraskende og lidet gunstigt indtryk af, hvorledes kirker ser ud her til lands, når de har fået at vide, at denne i afstand fuldstændigt som et pakhus udseende bygning er en dansk landsbykirke. Denne betragtning skulle dog ikke være blevet fremdraget her, hvis ikke kirken i sig selv havde været en i virkeligheden udmærket bygning, som kun ved kirkeejeres vandalisme og havesyge og ved tilsynets slaphed i løbet af et par slægtled har fået et sådant udseende. Efter mit kendskab til vore gamle kirker kan jeg ikke tage i betænkning at nævne denne kirke som en af Jyllands ældste, mærkeligste, mest velbyggede og anseligste kvaderstenskirker«.

Helms havde – som det fremgår – et klart blik for kirkens usædvanlige arkitektur, en opfattelse, der også præger F. Uldalls beskrivelse 1885. Han udførte 1888 tre smukke tegninger af portalerne. Sydportalen blev i de samme år også opmålt af V. Ahlmann.

Den stort anlagte *ombygning 1919-20* ved arkitekt Andreas Hagerup, Kolding, omfattede nyt kor og tårn; i forbindelse hermed blev skib og våbenhus restaureret. Udvidelsen skyldtes stationsbyens vækst (folketallet nåede 1914 3700); men byggeriet blev samtidig en national manifestation i året for Sønderjyllands genforening med Kongeriget. Arbejdet blev indledt under første verdenskrig, mens den stærkt nationalsindede H. I. F. C. Matthiesen var sognepræst. 1914 kontaktede menighedsrådet kgl. bygningsinspektør J. Vilhelm Petersen om sagen, og 1915 fremlagde arkitekt Hagerup et første udkast til en ombygning. Ved et efterfølgende kirkesyn foreslog biskoppen, at kirken blev udvidet med korsarme, og dette er formentlig baggrunden for, at menighedsrådet 1916 foretog en studietur til kirkerne i Varde, Skjern, Holstebro og Herning. Samme år afleverede Hagerup et overslag til en ombygning med 688 siddepladser til 122.000 kr. Dette fulgtes 1917 af et nyt forslag med 587 siddepladser til 179.000 kr.⁶⁰ Efter ministeriets godkendelse bevilgede staten 1918

82.000 kr og sognerådet 100.000 kr til ombygningen.⁶⁰

De nybyggede partier, kor og tårn, er af røde mursten, oprindelig pudset og hvidtet, over en skråkantet granitsokkel. *Koret* er højt, men noget smallere end det oprindelige. Det er bygget over en kælder, som oprindelig brugtes til fyrrum og hvortil der er nedgang ad en trappe ved nordsiden. Kælderens oplyses af to rundbuede, romaniserende vinduer i hver side. Selve koret får lys gennem to tilsvarende vinduer i hver langside, mens gavlen smykkes af tre rundbuede blændinger med prydstik, adskilt af halvøjler.

I det indre er korgulvet hævet fem trin (80 cm) over skibets gulv. Loftene i kor og skib står med indklædte, gråmalede bjælker og gråblå brædder. En meget væsentlig ændring i skibet var genåbningen og rekonstruktionen af de oprindelige, højtsiddende vinduer, et arbejde, der som nævnt kunne udføres efter sikre spor. For at give ekstra lys blev vinduerne udvidet med 12 tommer i bunden.⁶⁰

Tårnet er på det nærmeste jævnbredt med skibet. Proportionerne er så store, at tårnet næsten tager magten fra den romanske bygning. Forud for byggeriet blev skibets vestgavl brudt ned og kvadrene herfra genanvendt nederst i murene sammen med nyhuggede sten indtil en højde af 3 m. En portal i vest i kirkens længdeakse smykkes af et nyt granittympanon med et kors i det fordybede felt. Tårnrummet åbner sig mod kirken med en høj og bred rundbue. Loftet ligger lidt højere end loftet i skibet og optages helt af et stort orgelpulpitur, hvortil der er adgang ad to vindeltrapper i selvstændige trappehuse i nord og syd. Der er fire rundbuede vinduer under pulpituret og fire over. Det høje mellemstokværk, dækket af et betondæksel, har to lysglugger. I klokkestokværket er der otte rundbuede glamhuller, falsat udvendig. De stejle gavle i nord og syd prydes af blændinger. Omkring de vestre glamhuller er med jernstal angivet opførelsesåret »19-19«.

Byggeriet blev efter arkitektens død 1919 ledet af hans konduktør, Petersen. Murerarbejdet udførtes af M. Skousen og i øvrigt medvirkede tømrermester H. Nielsen, stenhugger E. Niel-

Fig. 29. Kirken og kirkegården set fra nord. Maleri o. 1865 i Kongeåmuseet, Vamdrup. Billedet er malet som et »prospekt« af det indhegnede gravsted nord for kirken (s. 2667). – *Nordansicht von Kirche und Friedhof, um 1865. Das Bild wurde als ein »Prospekt« von der eingefriedeten Grabstätte nördlich der Kirche gemalt. Im Kongeåmuseum, Vamdrup.*

sen og malermester Ottzen. Ejeren af Østerbygård tillod, at en del apsissten, der var indmuret i hans mølle, blev indsat i våbenhuset.⁶¹

Kirken blev genindviet søndag den 21. marts 1920 under deltagelse af biskoppen. Om morgenen blæstes i basuner fra tårnet, så det kunne høres langt syd for Kongeåen: »Nu takker alle Gud«, og fra prædikestolen blev kirken proklameret som Genforeningens kirke.⁶⁰

Opvarmning. 1880 opstilledes en $\dagger$ kakkelovn midt i skibets nordside (sml. fig. 42). Ved udvidelsen 1919 indrettedes et fyrrum i kælderens under koret. 1965 er installeret et vandvarmeanlæg tilsluttet fjernvarmenettet.

Kirken, hvis indre blev istandsat ved J. K. Jepsen 1965-67, hvor der blev lagt gule, kvadratiske fliser i gulvet, står i dag udvendig i blank

mur; indvendig er væggene hvidtet. Skibet har bevaret sit blytag, de øvrige afsnit har tegltag. Tagene har sugfjæl og tagrender.

Rødkalkning. Skibets vestgavl blev efter en reparation på murværket 1652⁴ »stafferet« med »rødbrunt«, svarende til flere af egnens kirker.⁶²

Blystøbegrube. I forbindelse med restaureringen 1967 blev der i skibets gulv inden for syddøren fundet rester af en blystøbegrube.

$\dagger$ *Vindfløj.* Over $\dagger$ tagrytteren, nedtaget 1751, nævnes 1744 en »fløjstang«.¹⁸

$\dagger$ *Kalkmalerier.* Østligt på skibets nordvæg afdækkedes 1966 kalkmalerier fra to perioder. 1) Fra middelalderen stammede resterne af et indvielseskors med indridsede konturer. 2) I slutningen af 1600'erne var malet et epitafium (jfr. gravminder).

Fig. 30. Indre set mod øst. NE fot. 1986. – *Kircheninneres gegen Osten.*

INVENTAR

Oversigt. Samtidig med bygningen er alene den usædvanlig billedrige granitdøbefont, mens middelalderen i øvrigt er repræsenteret af et vældigt korbuekrucifiks fra 1300'rne og en reliefprydet klokke fra 1435, tilskrevet støberen Kort. Fra renæssancetiden stammer seks stolegavle, alterstagerne bærer årstallet 1640, mens altersølvet er udført af Didrik Hansen Buch i Kolding 1729 og 1734. Af nyindretningen efter bygningens reduktion 1797 er kun prædikestolen igen, tilpasset den øvrige møblering fra 1919-20. Alteropbygningen, med krucifiks af August Hasse, er som stoleværk, orgelpulpitur, salmenummertavler m.m. udført i enkle, hovedsagelig klassicistiske former og skyldes arkitekt Andreas Hagerup.

Farvesætning og istandsættelser. Siden istandsættelsen 1965-66 står kirkens træinventar med en bemaling i gråtoner, brunt og lidt guld, kun krucifikset med en ældre staffing. Endnu i 1700'rne prægedes det store kirkerum af middelalderens inventar. Således kunne

antikvaren Søren Abildgaard i 1770'rne ret udførligt beskrive både en senkatolsk $\dagger$ højaltertavle, en $\dagger$ sidealtertavle med Jomfru Maria og en $\dagger$ degnestol, der bar årstallet 1502. Ved ombygningen 1797 blev der ryddet ud og rummet ændret med udgangspunkt i en indretningsplan fra samme år (fig. 27). Alterpartiet indrettedes efter tidens mode (og af pladshensyn) som et prædikestolsalter i korbuen, og stoleværket blev nyordnet, dog kun med et almindeligt vestpulpitur, ikke med et planlagt, nærmest amfiteatralsk pulpitur (fig. 27). 1851 blev kirkens indre »meget forskønnet« ved en restaurering, der omfattende et nyt altermaleri, en delvis fornyelse af stoleværket samt en gennemført nymaling. Kombinationen af alter og prædikestol blev opgivet 1862, og i forbindelse med en mægelliggørelse af stolene 1882 (med ryglæn) holdt egetræsådringen sit indtog i rummet. Farvesætningen efter ombygningen 1919-20 var præget af hvidt og blå.

Fig. 31. Korbuen og alterpartiet fra 1919 (s. 2640, 2653) set fra vest. NE fot. 1986. – *Blick vom Innenraum auf Triumphbogen und Altaraufbau von 1919.*

Alterbordet, 168×76 cm, 103 cm højt, indgår i alteropbygningen fra 1919-20 som et panelværk af fyr i to fag (ét ved siderne), hvis profilfyldinger flankeres af pilastre med profilkapitæl og -base. Det tidligere *†alterbord* var et enkelt panelværk i korbuen (fig. 34), tilhørende et prædikestolsalter fra 1797 (jfr. ndf.). Ifølge planen fra 1797 skulle alterbordet måle 2×3 hamburgske alen (jfr. fig. 27), men det synes udført i en mere aflang skikkelse.

†Alterklæder. Inventariene omtaler stedse røde alterklæder, det tidligste 1719.¹⁷ Efter at kirken nogle år havde savnet alterklæde,¹⁶ skænkede regimentskvartermester Christian Claudi,

Vamdrupgård, 1738 et nyt.⁶³ 1862 forsynedes alterklædets forside med et kors i guldbrocade, og 1887 anskaffedes et nyt af plys med tilsvarende guldors (jfr. fig. 34).⁵⁸

Alteropbygningen (fig. 31), fra 1919-20, er af bemalet fyr, udformet som et monumentalt stykke tempelarkitektur omkring et krucifiks af polykromt brændtler, udført af August Hassel. Det flankeres af to svære toskanske søjler, der bærer en glat frise og en lav trekantgavl med Jesumonogram. Ved siderne afskærmer lavere paneler med gennemgange og små kronende trekantgavle (rummende alfa og omega) det bagvedliggende præsteværelse (i syd) og ned-

Fig. 32. Altersølv 1734 (kalken) og 1729, udført af Didrik Hansen Buch i Kolding. Kalkens indskrift er overført fra et ældre $\dagger$ altersæt, skænket 1659 af præsten Peder Jørgensen og hans familie i Viborg (s. 2656). NE fot. 1986. – *Altargerät, 1734 (Kelch) und 1729, von Didrik Hansen Buch, Kolding. Die Inschrift auf dem Kelch ist von einem älteren $\dagger$ Altargerät wiederholt worden, das 1659 vom Pfarrer Peder Jørgensen und seiner Familie in Viborg gestiftet wurde.*

gangen til korkælderen. Bemaling fra 1966-67 i gråtoner, brunt og lidt guld.

$\dagger$ Altartavler og -prydelser. 1) O. 1500-1525. En sengotisk altertavle omtales 1700 som et gammelt udhugget arbejde. Tavlen var da brøstfæl-

Fig. 33. Alterstager 1640 med giverinitialerne »HPB« (s. 2657). NE fot. 1986 – *Altar-Leuchterpaar mit Stifterinschrift »HPB«, 1640.*

dig, dens guld og farver »ganske forfuleet«. ¹² Af Søren Abildgaards udførlige beskrivelse fremgår, at midtskabet havde en figurrig korsfæstelsesgruppe, predellaen 15 små nødhjælperhelgener. Tavlen har således været opbygget som Anst kirkes (s. 2486f.), og samme tavle bringes i erindring ved hans fremhævelse af ansigternes »kunstige« udarbejdelse, samt af korsfæstelses-scenens følelsesfulde kvindegruppe og turbanklædte ryttere. Beskrivelsen lyder: »Altartavle med fløjddøre, gammel katolsk billedhuggerarbejde. Kunstig og med kostbar forgyldning og sirater. Midt udi forestilles Jesu Christi korsfæstelse iblandt de tvende røvere på korset. Besynderlig vel og kunstig er billedernes ansigter udarbejdede, og til den enes side ses kvindebilleder og Johannes med bedrøvede ansigter, og deriblandt een ligesom i afmagt, nedsynkende på sine knæ; formodentlig skal det forestille Maria, Jesu moder, der holdes under armene af Johannes, og hun forestilles som en pyntelig prydet kvinde med kronet turban på hovedet. En del stridsmænd er til hest i harnisk dragt og turbanner på hovedet, deriblandt ses en hoben jødiske præster og øverster. Neden på alteret har stået 15 små helgenbilleder, nu beskadigede og deres insignia til dels afstødte; deriblandt står S. Jørgen øverst eller først i raden, den 5. er S. Christoffer etc.« ⁶⁴ Tavlen kasseredes 1797, men er måske blevet delvis genanvendt indtil 1851 (jfr. ndf.).

2) 1797, indrettet som et prædikestolsalter i korbuen, der lukkedes bagtil af det nytilkomne sakristi (jfr. s. 2649). Arrangementet var planlagt som et alterbord med en derover fremspringende, trekvartrund prædikestol, hvis trappe løb bagved og nordom opbygningen (fig. 27). Det realiseredes øjensynligt nogenlunde efter planen med anvendelse af den endnu bevarede, men noget ændrede prædikestol samt en dertil hørende himmel, der nu ligger på loftet (jfr. prædikestol). Som alterprydelser tjente dels en altertavle af ukendt udseende under prædikestolen (måske med delvis genanvendelse af nr. 1), ⁶⁵ dels kirkens store korbuekrucifiks, der endnu hang over korbuen. 3) 1851 udskiftedes altertavlen med et maleri, Jesus og kvinderne i Bethania

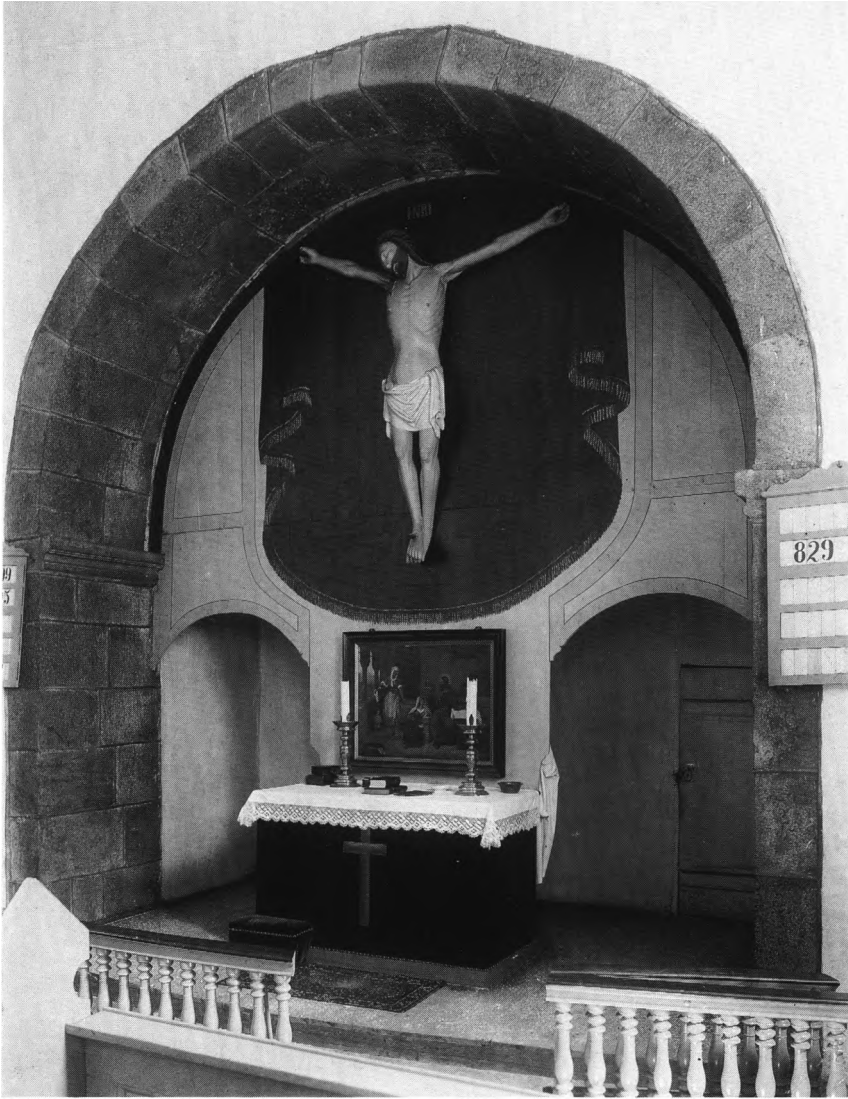

Fig. 34. †Alterpartiet, som det tog sig ud efter 1862 (s. 2655). Hude fot. o. 1900. – *Der †Altaraufbau nach 1862. Bildaufnahme um 1900.*

(fig. 43), udført 1850 af M. Johannsen. Det bibelholdtes indtil 1919 og hænger nu i kirkens vestende (jfr. ndf.). 4) (Fig. 34), 1862, som nr. 3 men uden prædikestolen, der erstattedes af Kristusfiguren fra kirkens korbuekrucifiks. Altermaleriet fra 1851 og krucifiksfiguren var opsat imod en glat panelvæg med gennemgange ved siderne og et malet hængedraperi som baggrund for krucifiksfiguren.

†Sidealtertavle, formentlig o. 1500, med den apokalyptiske madonna i midtskabet. Søren Abildgaard beskriver en gammel katolsk alter-

tavle: »i midten Maria med barnet kranses af engle og står hun på en halvmåne. Til højre knæler for hende paven, biskopper og prælater, til venstre knæler kronede fyrster og kvinder. I fløjdørene forestilles Christi undfangelse og fødselshistorie«. ⁶⁴ Tavlens udformning har knyttet sig nøje til mere eller mindre bevarede Mariatavler i Janderup (1503, s. 1047f.), Darum (Gørding hrd.) og Havetoft (Kreis Südtondern). De bevarede tavler knytter sig til den såkaldte Imperialissimamesters kreds (s. 1048 med note 40). Formentlig kasseret 1797.

Fig. 35. Døbefont o. 1200, kummens relieffer nr. 1-5 (s. 2658). Efter udfoldede papaftryk ved Eigil Rothe 1904. – Granittaufe, um 1200. Reliefdarstellungen an Kuppa (nr. 1-5). Nach entfaltenen Pappabdrucken.

Altersølvet (fig. 32), kalken fra 1734 og disken fra 1729, er udført af Didrik Hansen Buch i Kolding, hvis stempel ses på disken. *Kalken*, 18 cm høj, har sekstunget, aftrappet fod med bred fodplade og profilering ved overgangen til de seksidede skaftled. Knoppen har form af en fladtrykt kugle med godronnering på over- og undersiden, halvkuglebægeret er glat med let udsvajet rand. På en af fodens tunger er graveret Christian VI.s kronede monogram over »1734« og langs bægerets rand en uafsluttet kursivindskrift, der henfører til altersættets forgænger (jfr. ndf.): »A(nn)o 1659 Haver H(r) Peder Jørgensen Sampt Hans Kiere Suoger Jacob Hasse Med Sin Hustru Hyldeborig Bacmands af Wiborg foræred Denne og Nu forberet af..«. *Dis-*

ken, tvn. 14 cm, har på fanen cirkelkors og på dens underside et ligeledes graveret monogram for Frederik IV. over årstallet »1729«. Langs fanens kant ses spor af en indprykket, næsten udpudset indskrift og på diskens underside Didrik Hansen Buchs gentagne stempel (Bøje 1982 nr. 6572 og 6576).

Ifølge kirkens regnskab 1734 omgjordes kirkens forgyldte kalk og disk af guldsmed »Borch« (Buch) i Kolding (vægten angivet til 33 lod 2 qvint).⁶⁶ *Kalken*, hvis indskrift må have skullet afsluttes med en velgørers navn, svarer ganske til Hjarup kirkes fra 1729 (ustemplet), der formentlig også skyldes Didrik Hansen Buch. (jfr. s. 2622). 1889 nævnes opforgyldning af kalk og disk.⁵⁸

Fig. 37-38. Døbefont o. 1200, udsnit, relieffer på foden (s. 2658). 37. To storkeagtige fugle omkring en mindre fugl. 38. To hjortedyr i løb. NE fot. 1986. – Granittaufe, um 1200. Ausschnitt mit Vogel- und Tierreliefs an Fuss.

Fig. 36. Døbefont o. 1200, kummens relieffer nr. 6-10 (s. 2658). Efter udfoldede papaftryk ved Eigil Rothe 1904. – *Granittaufe, um 1200. Reliefdarstellungen an Kuppä (nr. 6-10). Nach entfaltenen Pappabdrucken.*

†*Altersølv*. Under Torstenssonkrigen måtte kirken 1643/44 anskaffe en kalk og disk af tin (2 mk.), »i steden for en af sølv, som af fjenderne var borttagen«. Om man efter krigen atter fik et sæt af sølv, vides ikke, men 1647/48 var kalken gået i stykker og blev repareret hos Claus Guldsmed⁶⁷ i Kolding.⁴ Efter den følgende svenskekrig måtte kirken atter have nyt altersølv, ifølge indskrift på den nuværende kalk skænket 1659 af den nytiltrådte præst Peder Jørgensen og hans slægtninge i Viborg (se ovf. og jfr. s. 2623). 1719 var kalkens fod brækket af,⁶⁸ og 1725 havde man efter et par forsøg med sammenlodning taget kalken ud af brug og brugte i stedet Hjarups.¹²

En *oblateske* og to *alterkander* er af sort porcelæn med guld Kors fra Bing & Grøndahl; æsken og den ene kande anskaffedes 1862.⁵⁸

En *alterkande* i sølv (plet, mærket »Hertz«) er ifølge indskrift skænket 1944.

En †*oblateske* af sølv nævnes 1719.⁶⁸

Sygesæt. 1) O. 1860, kalken 11 cm høj, uden stempler, er bægerformet, næsten svarende til Grimstrup og Årre kirker (s. 1692 med fig. 39); disken mangler. Samtidig glasflaske og læderfuttal. 2) 1953, mærket »Sterling«, †*Sygesæt*. Efter Torstenssonkrigen betales 1646/47 for en kalk og disk af tin, »som præsten bruger når han besøger syge mennesker«.⁴

Alterstager (fig. 33), 1640, 45 cm høje, næsten svarende til Farup kirkes (Ribe hrd.) fra 1642. Skaftet er balusterformet, foden udformet med to vulstled, lyseskålen med ét samt en bred krave. På foden er graveret et bomærke flankeret af giverinitialer med årstal: »H« og »P. B. 1640«. Lysetornene er fornyet i jern. Stagerne havde 1669 været borte i mange år (siden én af krigene?) men var nu blevet »opsøgt« af en Hans Ipsen for en findeløn af 2 rdl. (stagerne værdi angivet til 18 rdl.).¹⁵ Nyere *syvstage*.

En Christian IV.s *bibel*, skænket 1966, ligger på en bogstol ved prædikestolen, †*Alterbøger*. 1651/52 købtes et nyt graduale af Peder Bogbinder i København, mens præsten skulle anskaffe en bibel.⁴

Messehagler. 1) O. 1900, af rødt fløjls med rygekors af gul silke og kantning af guldagraner. 2) 1988, lilla med guldkors, †*Messehagler*. 1655/56 købtes fem alen »duellich« til at underdrage haglen med.⁴ 1700 nævnes en gammel hagel af rødt fløjls,¹² måske den samme, som ifølge inventariet 1719 var af rød-blommet fløjls med kors af guldguloner.⁶⁸ 1740 var haglen øjensynligt ny (»i god stand«),¹⁸ 1834 anskaffedes en ny af rødt fløjls med »sølvtresser«,⁵⁸ atter udskiftet 1851.⁵⁸ Til en ny †*messeskjorte* indkøbtes 1649/50 15 alen hør-lærred; den skulle sys for 2 mk. 4 sk. af Kirsten Hansdatter »på hendes egen kost«.⁴

Alterskranken er fra 1919-20, halvcirkulær med genanvendte træbalustre fra 1862. Bemaling som alteropbygningen. En udvidelse ved siderne ønskedes foretaget 1924.⁶⁰ †*Alterskranken*. 1760 udførtes et nyt knæfald,¹⁸ der 1792 kaldtes ubekvent.⁶⁹ 1834 blev skranken, vel fra 1797, nybetrukket med læder, mens †alterskamlen fik betræk i sort fløjl.⁵⁸ Indtil 1862 har skranken øjensynligt forløbet tværs over gulvet, idet et nyt knæfald dette år udtrykkeligt ønskedes anbragt »i en bue«.⁵⁸ Det havde drejede balustre og ses på ældre fotografier dannende en svag bue mellem skibets hjørner (jfr. fig. 34, 42). Balustrene er genbrugt i den nuværende skranke.

Døbefont (fig. 39), romansk, formentlig fra o. 1200, af rødlig granit, rigt prydet med relief-hugne figurer, 105 cm høj. Fonten er af arkadetype og har flere syd- og sønderjyske paralleller, også når det gælder de svært tolkelige motiver (Mackeprang: *Døbefonte*, s. 52, 56ff., 306ff.). Foden har form af et omvendt søjlekapitel med skjoldfelter, det østre glat, de tre andre med reliefhuggede dyremotiver. I nord (fig. 37) vender to storkeagtige fugle næbene ned mod en mindre fugl, der er skadet ved stenafslag. I vest ses et livstræ med akantusblade, ved hvis fod der står to modvendte, firbenende dyr, det ene en buk (til højre), det andet nu med afslået hoved. Feltet i syd (fig. 38) rummer to hjortedyr i løb mod højre. Kummen, tv. 82 cm, er cylindrisk med kort skaft og tovtav langs mundingsranden. De ti rundbuede arkader har aftrappede baser og flade, retkantede kapitæler. I sviklerne ses fire liljer, to kors (modstående), et hagekors, en fugl, en vifteagtig figur samt et blad, der er rullet sammen nærmest som hovedet på en bispestav. Tre arkader rummer livstræer, de syv øvrige frontalt stående personer med fodside eller næsten fodside gevandter og udadvendte fødder. Følgende den viste udfoldning af kummens motiver (fig. 35-36) ses vesten om: 1) En mand med en stor nøgle i højre hånd, i den venstre øjensynligt en lås. 2) Livstræ. 3) En mand med puldet hat og en kappe, der skjuler venstre arm; i den højre holder han en økse. 4) En kvinde, der holder hænderne på maven; hun bærer fletning i venstre side og brystets kvindelige form er klart

markeret. 5) En mand med fyldigt hår og en lilje i højre hånd, den venstre er lagt ind foran kroppen. 6) Livstræ med snoet stamme, der flankeres af to fugle, mens en tredje sidder foroven. 7) En kvinde, der bærer et horn i højre hånd, mens den venstre er lagt ind foran kroppen. Hun har langt, lokket hår, et lille halssmykke, og skørtet er plisseret. 8) Et livstræ med to fugle ved dets fod. 9) En mand med stort viltet hår og hænderne løftet i orantstilling. Han synes at bære kasula. 10) En kvinde med hat, lange symmetriske hængende fletninger og en sammenlukket kappe, der skjuler armene. Fontens fordybning er velhugget, uden afløb.

Motiverne viser slægtskab både med Anst kirkes font (s. 2493ff.) og med en døbefont, der formentlig stammer fra Ullerup †kirke (Vejle amt), og som nu står i Trinitatis kirke i Fredericia.⁷⁰ Paradismotivet er fremtrædende såvel i opbygningen (arkaderne) som i sviklernes ornamenter, i udsmykningens gentagne livstræer og i fodens hjorte, der vel søger kilden.⁷¹ Blandt arkadernes figurer har Mackeprang forsigtigt foreslået nr. 1 (med nøgle og lås) som S. Peter, nr. 3 (med økse) som S. Olaf. Den sidste må snarest være Adam efter uddrivelsen, idet kvinden ved siden af (nr. 4) svarer næsten helt til Eva på Fredericiafonten med nylig dækket nøgenhed og hænderne på maven (jfr. 1 Mos. 3,16).

Når fodens ene side er glat, kunne det umiddelbart tyde på en oprindelig anbringelse op mod en væg (jfr. eksempelvis Lintrup, DK. SJyll., 772). Da kummen imidlertid fremtræder fuldt udsmykket, skyldes fodens blanke side måske snarere en plan om et trin foran den. Fonten ønskedes 1850 sat i sømmelig stand, hvorved formentlig mentes en rensning for farve og kalk.⁵⁸ 1751 stod fonten østligt i kirken,¹⁸ 1797 tænkte den anbragt i skibets nordøsthjørne, hvor den stod o. 1900 (jfr. fig. 27, 42). Efter restaureringen 1919-20 fik den plads i koret mod nord, siden 1966 midt i skibets østende.

Dåbsfad, 1600'rne, af messing, glat, tv. 55 cm, fanen med graveret bomærke under versalene »C S«. I ny tid er fadet udvidet med påloddet, glat krans til nuværende tv. 71 cm. Fadet synes først at være kommet til kirken efter

Fig. 39. Døbefont, o. 1200, af granit (s. 2658). NE fot. 1992. – *Granittaufe, um 1200.*

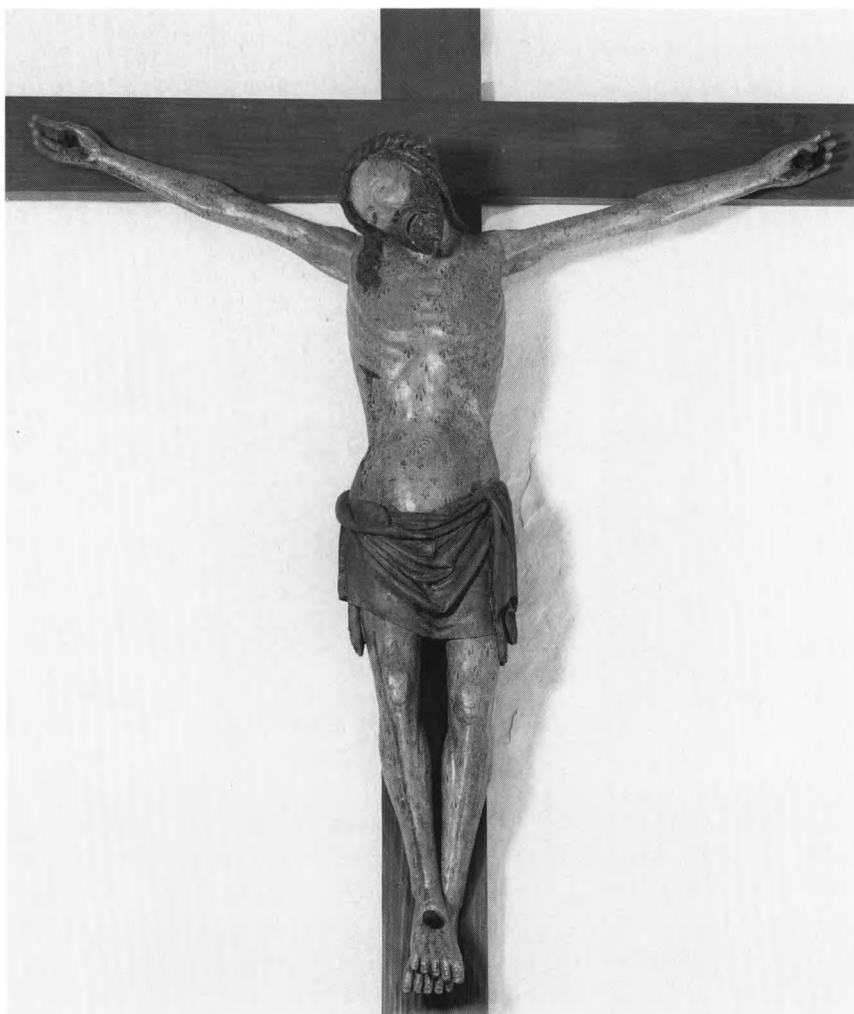

Fig. 40. Korbuekrucifiks, o. 1350-1375 (s. 2660). NE fot. 1986. – *Triumphkreuz, um 1350-1375.*

1846 (jfr. ndf.). †*Dåbsfad*. 1700 nævnes et dåbsfad af messing,¹² vel det samme, der 1740 kaldes brøstfældigt.¹⁸ 1846 ønskedes et passende døbeskar anskaffet.⁵⁸

Vievandskar? En noget uregelmæssig kumme af rødlig granit, 56 cm høj, tv. 85 cm, er formentlig middelalderlig og kan stamme fra kirken. Den erhvervedes 1919 fra gårdejer Moos' have og opsattes i våbenhuset,⁶⁰ siden 1966 på en ny, pudset fod. Endnu et muligt **vievandskar* findes i Kongeåmuseet, Vamdrup, og kan eventuelt stamme fra kirken (inv. nr. 1258). Karret, af rødlig granit, er 32 cm højt, oversiden kvadratisk, 44×44 cm, med afrundet hjørne og skålfordybning (tv. 24 cm, 15 cm dyb). Såfremt

der er tale om et vievandskar, har det været af typen til indmuring.⁷²

Korbuekrucifiks (fig. 40-41) o. 1350-75, med kors fra en restaurering 1967. Kristusfiguren, 207 cm høj, hænger i let skrånende, udstrakte arme, hovedet er faldet dødt ned på højre skulder, kroppen er lodret, de slanke ben udstrakte med højre fod lagt øverst. En snoet tornekrone med stumper af indborede torne er skåret i ét med det lange, bølget kannelerede hår, der lægger sig i to lokker foran højre skulder, mens det i venstre side falder ned bag nakken. Det brede ansigt er fortrukket, øjnene lukkede (ved et skråstillet snit), munden halvt åben med markerede tandrækker. Tvedelt fuldkæg med kan-

nelurer som hårets. Den kraftige, hvælvede brystkasse er modelleret med ribben, brystvorter og spydsår i højre side, mellemgulvet er trukket ind, maven hvælvet med navle. Det ganske korte lændeklæde er slået om hofterne med en hængesnip i hver side, fortil dannes en ophobning af knækkende skålfolder. Fødderne, med let spredte tæer, har misdannelse over naglegabet, venstre hånd fremtræder bortset fra langfingeren original med indkrummede fingre, højre hånds fingre er fornyede 1967. Armene er bladet på, limningen sås 1967 at have været forstærket med fibermateriale. Figuren er dybt hullet bagtil, det ny kors glat med brun bemaling. Figurens staffering, fremdraget og kompletteret efter fjernelse af syv yngre farvelag 1967, har middelalderlig karakter, men er snarest fra 15-1600'erne. Hudfarven er gullig, ganske dækket med blodstænk i et mønster af tredråber, hår, skæg og tornekroner står brunt, lændeklædet brunrødt. Ved farveundersøgelsen 1967 fandtes vist intet grundlag for hårets brune, og den er formentlig hentet fra en da konstateret, ældre og velsagtens oprindelig staffering på tynd kridtgrund. Heraf iagttoges endvidere brunt på lændeklædet samt grønt og sølv på tornekronen.

Krucifikset, der har sit nærmeste sidestykke i Hviding kirke (DK.SJyll., 1145ff.),⁷³ omtales 1753 over korsdøren (dvs. korbuen). Det var da løst formedelst rådne nagler og befrygtedes at falde ned og beskadige folk, hvorfor man ønskede det nedtaget og istandsat.⁷⁴ Ved ombygningen 1797 blev krucifikset hængende over det ny prædikestolsalter indtil 1862, da det gamle kors øjensynlig blev kasseret, mens figuren opsattes alene som en art alterprydelse (jfr. ovf. og fig. 34). Med nyindretningen 1919-20 kom figuren på loftet, herfra 1939 til Koldinghusmuseet, der gav den tilbage til kirken 1967. Efter restaurering ved E. B. Rosing Holm (korset efter tegning af arkitekt J. K. Jepsen, Kolding) ophængt vestligt på skibets nordvæg over for indgangen i syd.

Prædikestol (fig. 44), 1797, i enkel klassicistisk stil, noget fornyet og moderniseret 1919-20. Kurven er cylindrisk (en trekvartcirkel) med profilerede fremspring, forneden prydet af tand-

Fig. 41. Korbuekrucifiks, o. 1350-75, udsnit (s. 2660). NE fot. 1986. – *Ausschnitt aus Triumphkreuz, um 1350-1375.*

snit og båndomvundet laurbærguirlande, foroven med tandsnit. Underbaldakin i form af en flad kegle med hængeknop. Siden er opdelt i et bredt bånd med rifling og en smallere skriftfrise foroven. Den sidste er 1919-20 forsynet med reliefsversalerne: »Kom Jesus Kristus ihu«, mens der midt på siden er anbragt et stort Jesumonogram i medaljon. I skibets sydøsthjørne med trappe fra 1966 langs triumfmuren. Bemaling som alteropbygningen.

Prædikestolen var oprindelig opsat som led i et alter i korbuen (jfr. ovf.), svarende til indretningsplanen fra 1797 (fig. 27). Til den hørte en himmel i skikkelse af et beskedent cirkeludsnit (55 cm dyb) med tandsnitsfrise (nu på loftet). 1862 flyttedes stolen til skibets sydside mellem de to østligste vinduer, hvor den o. 1870 forsynedes med en ny, større thimmel i renæssanceformer (jfr. fig. 42).⁵⁸ Til den nuværende opstilling fra 1919-20 hørte en opgang med gelænder, udskiftet 1966.

†*Prædikestol*. 1700 var prædikestolen af ganske slet (glat) arbejde, dog i god stand.¹² 1742 købtes træ og to jernhager til reparation af dens him-

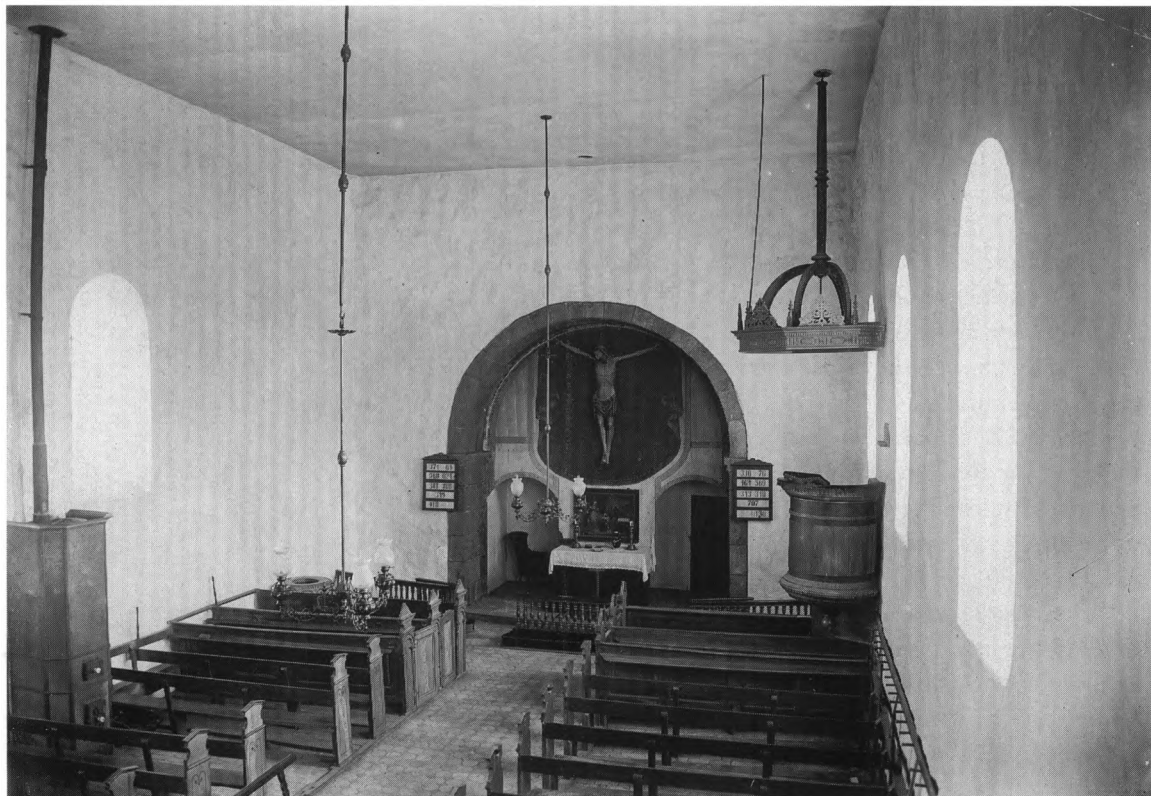

Fig. 42. Indre set mod øst o. 1900. Foto i NM. – *Kircheninneres gegen Osten, um 1900.*

mel, og prædikestolen stod 1751-52 på en sådan måde, at man da kunne gøre en ny stol under den og et vindue nærved.¹⁸

Stolestaderne er i det væsentlige fra 1919-20, med let skrå fyldingsryglæn og historicerende gavle både mod midtgangen og væggene.⁷⁵ Bemaling fra 1965-66 som alteropbygningen.

Fra ældre (†)*stolestader* er forrest i skibet genanvendt seks *renæssancegavle* fra o. 1600 (fig. 45-46), af en type, som med små variationer kendes fra Gesten, Skanderup (s. 2530, 2568) og Brørup (Malt hrd.), dateret ved årstallene 1588 og 1596. De seks gavle (fire i nord) er 124 cm høje og består af en egeplanke med pålagt arkade og gavlspids. Kannelerede joniske pilastre bærer et bueslag med tungkant og forskelligt formede bosser, der indfattes af perlestave. I sviklerne fladsnitornamenter. Herover afslutter en gavltrekan med vandret profilliste over halsindsikring med indskåret frise, der rummer vekslende fladsnit. Den forreste gav i nordsiden har i fri-

sen indskriften (reliefversaler): »Hans Pedersen«, afsluttet af et bomærke; på den forreste i syd læses tilsvarende: »M I«. Mellem sydsidens to gavle findes en låge fra 1700'rne (fig. 45). Den har profilfylding og enkelt udsavet overkant, hvortil slutter sig et forsænket felt med spor af bortskåret femtal. Farver som alteropbygningen.

Kirkens stole var 1700 i god stand,¹² ligeledes 1734, da de nylig var repareret af snedker Hans Pedersen fra Kolding.¹⁶ 1751 forfærdigede Mikkel snedker en ny stol under prædikestolen og flyttede den gamle, såkaldte *†børnestol* op til dåben.¹⁸ Stoleværket, der før 1797 også omfattede stole i koret, planlagdes dette år indrettet som 2×24 regelmæssige stolerækker, suppleret med et nyt, bredt vestpulpitur, der skulle fortsætte amfiteatralsk langs skibets nord- og sydvæg (jfr. fig. 27). Pulpituret blev dog opsat uden vægforlængelser, og i gulvets samtidig nyindrettede stoleværk blev ældre stole i vidt omfang gen-

brugt. Af en stolestrid efter ombygningen fremgår, at kirken 1802 havde 19 mands- og 21 fruentimmerstole, hver med plads til 6-7 personer, mens det ny pulpitur kunne rumme 100.⁴⁹ 1851 skete en delvis fornyelse og nymaling af stolene,⁵⁸ og 1883 blev sæderne rykket lidt frem og forsynet med fem tommer brede rygplanker, inden alt blev egetræsmalet.⁵⁸ Fotografier fra o. 1900 viser stoleværket med gavle i enkel klassicistisk stil og de eksisterende renæssancegavle opsat forrest; endnu et par ældre låger var da i behold, og langs sydvæggen ses $\dagger$ hatteknager til mændene (jfr. fig. 42).

$\dagger$ Præste- og skriftestole. 1760 anskaffedes to nye døre til skriftestolen og et fyrrebræt til dens reparation.¹⁸ 1797 indrettedes præsterum i sakristiet bag altret.

$\dagger$ Degnestol, 1502 (eller 1500?). I 1770'rne om-taler Søren Abildgaard en gammel »Munke Stoel, udskåren i træ«, hvis indskrift han gengiver, desværre med flere uklarheder. Formentlig har indskriften skullet læses: »O Virgo Flos virginum. O vere candes lilium, tu nostre miserie turre et levamen. Sancta Maria virgo, interveni pro toto mundo, intercede pro devoto femineo sexu. Anno Domini mcccii. O Maria. Stilla de mamilla gloriose virginis donat rorem, qui ardorem extingvit libidinis (O jomfru, jomfruers blomst. O i sandhed lyser du som en strålende lilje, du tårn og lettelse mod vor elendighed. Hellige Jomfru Maria kom til hjælp for hele verden. Skrid ind for det fromme kvindelige køn det Herrens år 1502. O Maria. Dryp fra den herlige jomfrus bryst, giver dug, som udslukker begærets hede)«.⁶⁴ Afsnittet med anråbelse for det kvindelige køn synes hentet fra en dominikansk tekst, det lille Mariaofficium. For den øvrige indskrift har det ikke været muligt at fastslå en præcisere tekstbaggrund, idet der øjensynligt har været tale om en ret fri sammenstilling fra præstens side.⁷⁶ 1719 var degnestolen helt brøstfældig.⁶⁸ 1846 ønskedes kirkesangerens stol ved altret repareret, 1850 stod dens maling tilbage, og 1862 flyttedes den i reduceret skikkelse neden for knæfaldet.⁵⁸

$\dagger$ Herskabsstole. 1) O. 1570, med våbener for Peter Rantzau til Vamdrupgård: Rantzau og

Fig. 43. Jesus og kvinderne i Bethania, maleri 1850 af M. Johannsen (s. 2665). Billedet tjente indtil 1919 som alterprydelse (s. 2654 med fig. 34). NE fot. 1986. – *Jesus bei Maria und Martha. Gemälde von M. Johannsen, 1850. Bis 1919 als Altarschmuck.*

Buchwald. Våbnerne, der i 1770'rne sås på det øverste stolestade i mandssiden, er aftegnet i Søren Abildgaards notebog.⁷⁷

2) Kirkeejeren Frederik Vilhelm Hansen, Østerbygård, havde noget før 1791 ladet opføre en lukket stol med galleri på en forhøjning i kir-

Fig. 44. Prædikestol 1797, delvis fornyet 1919-20 (s. 2661). NE fot. 1986. – *Kanzel, 1791, teilweise erneuert 1919-20.*

kens vestende (hvor hans begravelse skulle indrettes, jfr. ndf.). Den tog lys og rum fra kirkens vestende og blev fjernet med nyindretningen 1797.⁵⁰

†*Kister*. 1735 fik præsten lov til at sælge en gammel jernbunden kiste ved kirken (middelalderlig?) og købe en ny til kirkens ornamenter.⁶⁶

Pengeblok, måske fra 1600'rne, i sin nuværende form fra 1966, 86 cm høj. Gammel er det meste af selve blokken, der nu er lagt ned som en lille kiste, 44×23 cm, 23 cm høj, og udstyret med en ny bukkefod samt jernbeslag i gammel stil. Egetræet står blankt. Opsat ved indgangen i skibet. 1870 ønskedes fattigblokken befæstet,⁵⁸ og 1876 skulle den repareres og forsynes med lås.⁵⁸

En *klingsung* er fra midten af 1800'rne (1862?), restaureret 1966. Det drejede skaft er 142 cm langt, pungen er udført i træ, beklædt med rødt plys og med læder indvendig. Den er formentlig identisk med en »tavle til kollekt«, der ønskedes anskaffet 1862 og som blev beklædt 1867. Brug af klingsung var hørt op inden 1913.⁵⁸ †*Pengetavle*. 1740 nævnes en kollekttavle af træ.¹⁸

Kirkens *dørfloje* er fra 1919-20. †*Dørfloje*. Under Torstenssonkrigen måtte Morten smed i Ba-

strup 1644/45 betales for at forfærdige »låsen til kirkedøren, som af fjenderne tvende gange var brudt og sønderslagen«. 1648/49 købtes seks tørre fyrredeller til en ny dørfloj for våbenhuset.⁴

†*Pulpitur*, 1797, i skibets vestende, strækende sig til noget øst for dørene. Dets udførelse fulgte øjensynligt den tegnede plan (fig. 27), idet en her foreslået fortsættelse af pulpituret østover langs væggene dog ikke gennemførtes. Pulpituret, der havde plads til 100 personer (jfr. †stolestader) og kan have tjent som orgelpulpitur (jfr. ndf.), var o. 1900 malet i gråtoner.

Orgel, 1953, med 16 stemmer, to manualer og orgelpedal, bygget af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby. Disposition: Hovedværk: Principal 8', Rørflojte 8', Oktav 4', Quint 2 2/3', Oktav 2', Mixtur, Dulcian 8'. Brystværk: Gedakt 8', Rørflojte 4', Principal 2', Sivflojte 1 1/3', Scharf; manuelt betjente låger. Pedal: Subbas 16', Principal 8', Nathorn 4', Fagot 16'. Tegnet af Fin Ditlevsen. Opbygget med centralt orgelhus, flankeret af to pedaltårne. Hovedværkets og brystværkets facadefelter prydes af snitværk i gotiserende former; brystværksfacaden har manuelt betjente låger. På *orgelpulpitur* fra 1920 i tårnrummet, alt malet som alterpartiet. **Orgel*, før 1850, ombygget 1870 af Daniel Köhne. Formentlig stående på †pulpituret i vest (jfr. ovf.). Siden 1926 i Lyby kirke (Viborg amt).⁷⁸ †*Orgel*, o. 1920, med ni stemmer, to manualer og pedal, oktavkoppel og svelle, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. På dertil bygget, endnu bevaret orgelpulpitur i tårnrummet.

Salmenummertavler. 1-4) 1919-20, ens, 105×64 cm, i enkel klassicistisk stil. Til cifre af letmetal, bemaling som alterpartiet med påskrift i blå versaler. 5-6) O. 1860. To enkle nummerbrædder, 62×25 cm, med svunget overkant og rester af sort bemaling (til kridt) opbevares i kælderen og på loftet (det sidste beskadiget). *7-8) Tilsvarende, men lidt større, 96×34 cm. Nu i Kongeåmuseet, Vamdrup (inv. nr. 442). †*Salmenummertavler*. 1882 ønskedes større nummertavler,⁵⁸ formentlig dem, der ses på interiørfotografier fra o. 1900 (fig. 42). Tavlerne havde en lav, svunget gavnl og løse træcifre i fem rækker.

Fig. 45. Stolegavle, o. 1600, med låge fra 1700'rne (s. 2662). NE fot. 1986. – *Gestühlswangen, um 1600. Gestühlstür aus dem 18. Jh.*

Fig. 46. Indre set mod vest. NE fot. 1986. – *Kircheninneres gegen Westen.*

Præsterækketavler, 1919-20, to ens, 160×93, med rammer som salmenummertavlerne. Gul skriveskrift på sort bund, bemaling som alteropbygningen.

Maleri (fig. 43), 1850, Jesus og kvinderne i Bethania, signeret »M. Johanssen 1850«. Olie på lærred, 73×98 cm (lysningen), mørke toner. Maleriet fungerede som alterprydelse fra 1862 til 1919-20. Herefter hang det i præsteværelset til det 1966 fik sin nuværende plads vestligt på skibets nordvæg.

Tre nyere *gipsrelieffer*, kopier efter Thorvaldsen, er ophængt i våbenhuset.

Lysekronerne er fra 1967. En mangesidet *hjulkrone* af messingblik fra 1919-20 ligger nedpakket i tårnet, en anden er overdraget Kongeåmuseet, Vamdrup (inv. nr. 1259). O. 1900 havde kirken *†lysekroner* til petroleum (jfr. fig. 42).

†Ligbårer. 1740 var ligbåren i god stand, 1762 fornyedes den af snedker Mikkil Nielsen.¹⁸ Hertil var bl.a. anskaffet to 10 alen lange norske fyrrestænger og fire egestykker til drejede fødder.⁷⁴

Klokker. 1) (Fig. 47), 1435, tilskrevet støberen Kort (Uldall, s. 167f.). Den måler 94 cm i tv., hankene er profilerede og lister markerer overgangen mellem legeme og slagring. Om halsen et profilkantet skriftbånd med nedertysk eller nederlandsk indskrift i reliefminuskler: »Anno d(omi)ni m cccc xxxv iare na paschen in de ere gher sante greghovs (i Herrens år 1435 efter påske til ære for gode, hellige S. Gregorius)«. Ordene adskilles af små kors. På legemet findes relieffer af Maria med barnet (30 cm højt) og S. Gregorius i fuldt paveskrud (25 cm højt), begge på konsoller (fig. 48). Klokken tilhører en gruppe, henført til støberen Kort, der har sig-

Fig. 47-48. Klokke (nr. 1, s. 2665), 1435, tilskrevet støberen Kort. 47. Helhed. Ældre fot. i NM. 48. Udsnit, relieffer af Maria med barnet og S. Gregorius (s. 2665). NE fot. 1986. – 47. *Glocke, 1435, dem Giesser Kort zugeschrieben*. 48. *Maria mit Kind und St. Gregorius. Reliefdarstellungen an Glocke, 1435.*

neret to sydslesvigske klokker. I Ribe amt findes sidestykker i Sneum (s. 1830, med ganske samme Madonnarelief) og i Jernved (Gørding hrd.), mens andre tidligere fandtes i Ribe domkirke (s. 518) og i Alslev (s. 2023). Jfr. også Ubby (DK. Holbæk amt, 1572).

Klokken, der efter 1528 var kirkens eneste, hang i en $\dagger$ klokkestabel på kirkegården (jfr. s. 2633). Klokkeværket (fra 1730) var 1794 så brøstfældigt, at klokken ikke kunne ringes uden fare,¹⁹ og 1817 var kneblen så »ubekvem«, at der skulle 4-6 mennesker til at ringe klokken.⁷⁹ Efter reparation ved de Smithske Jernstøberier i Ålborg 1919 ophængt på nuværende plads i det nyopførte tårn.

2) 1969, tvn. 103 cm. Om halsen læses reliefversalerne: »Støbt til Vamdrup kirke år 1969 af N. V. Eijsbouts, Asten, Holland«. På legemet ses Vamdrups byvåben og (modstillet) reliefversalerne: »Ton adventsklokke! bring bud til slægter/ om ham, der kom og kommer«. Ifølge

plakette på klokkestolen er klokken skænket 1968 af den daværende Vamdrup Sparekasse.

$\dagger$ Klokke. Ved klokkeskatten 1528 afleveredes en klokke.⁸⁰

Klokkerne, med nyere slyngebomme, hænger i tårnets klokkestol fra 1919-20.

GRAVMINDER

To $\dagger$ mindetavler var sat over generalmajor Wilhelm Georg Friedrich Carl von Düring til Heinsen og Vamdrupgård, *14. juli 1782, $\dagger$ 5. sept. 1860, og hustru Martha Mortensen, *5. dec. 1778, $\dagger$ 18. juli 1861 i Århus, begge begravet i Vamdrup.⁸¹ Ifølge præstens indberetning 1890 var også en datter nævnt på tavlerne.

$\dagger$ Epitafium (fig. 49), kalkmalet, o. 1675-1700. Det rektangulære hovedfelt indfattedes af bruskværk med en kraftig kvindeskikkelse ved hver side. Topfeltet havde form af en bredoval

laurbærkrans, flankeret af to engle, stående på volutter med tulipanprydede hjørner. Farverne var alene grå og sort. Indskriften i hovedfeltet kunne ikke tydes ved afdækningen 1966, og da de bemalede kalklag løsnedes sig, og epitafiet i øvrigt fremstod mangelfuldt, blev det ikke bevaret. På skibets nordvæg mellem de to østligste vinduer.⁸²

†*Gravsten*, romansk, granit, ca. 125×60 cm og 15 cm tyk, med runeindskriften »her ligger

Ebbesøn.« Stenen, der 1638 befandt sig ved indgangen til våbenhuset (antagelig i soklen), sendtes 1652 til København, hvor den forsvandt efter branden 1728.⁸³

Af to *(†)*gravsten* er to brudstykker fundet 1863. Det ene ca 48,5×52 cm med en udhugget, stor lilje, det andet, ca. 52×52 cm, med »flere skrå deri indhuggede furer«. På begge var rester af skråt riflede kanter. – Stykkerne var indsat ved siden af hinanden i stengærdet om kirkegården. Indsendt til NM (inv.nr. 21328).⁸⁴

1791 omtaltes en forhøjning i kirkens vestlige ende, hvor kirkeejeren, kancelliråd Frederik Vilhelm Hansen, havde planlagt en *åben begravelse* (jfr. planen fig. 27), som antagelig aldrig etableredes.⁵⁰

†*Begravelser*. 1654-55 betales 2 rdl. for et begravelsessted i kirken til Iver Hansen af Bønstrup, hvortil slotsherren på Koldinghus havde givet bevilling.⁴ – Ved udgravningen under det tidligere kor fremkom 1919 ved korbuen to eller tre trækister fra 1700'ernes første halvdel. Til Nationalmuseet indsendtes to kistehanke af jern, en rest af en kisteplade af fortrinnet blik med malet indskrift, mindre stykker af vævet stof og guldtrådsforsiringer fra ligdragter.

**Begravelsesskjolde* (lyseskjolde), 1874, for Jacob Lauritzen Thuesen, *18. feb. 182., †8. marts 1874 i V. Vamdrup. To hvælvede blikksjolde, 36×27 cm, påsat tre stjerner på skjoldets flade og én øverst; i hver side en laurbærgren og fornedet et sløjfebånd, ligeledes i blik. Skjoldene er sortmalede med guldmalet skriveskrift og derunder et kors; kant, stjerner og sløjfe kobberfarvet. Det ene er fra ejeren af Nygård kommet til Kongeåmuseet i Vamdrup (inv. nr. 1256), det andet er i privateje.⁸⁵

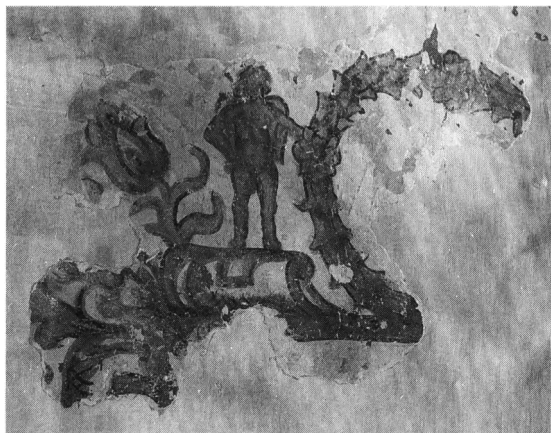

Fig. 49. Kalkmalet tepitafium, o. 1675-1700, udsnit (s. 2666). Erik Skov fot. 1966. – *Wandmalerei*, †*Epitaph*, um 1675-1700. Ausschnitt.

Kirkegårdsmonumenter. På gravstedet for familien Krogh til Dyrgård, der er foreviget med omgivende †støbejernsgitter på et maleri (fig. 29), står endnu to monumenter nord for kirkens skib. 1) O. 1869, Peter Jensen Krogh *25. febr. 1801, gift 1839 med Maren Krogh, f. Brødsgaard, †27. marts 1869 på Dyrgård, Vamdrup sogn. Pudeformet sokkel med rundbuet, skråtstillet grotte, ialt 99 cm høj, med egeløv omkring en indsat, hvid, rundbuet marmortavle med indskrift. Under tavlen et håndtryk og øverst er påsat et marmorkors (skråtstillet tværmarm) med egeløv. 2) O. 1891, Maren Krogh, f. Brødsgaard, af Dyrgaard, *8. maj 1809, †15. jan. 1891, 101 cm højt, næsten som nr. 1, dog lodretstående med fladbuet marmortavle og laurbærløv.

†*Trækors* (fig. 51), o. 1880, over Ludvig Fr(e)d(eri)k Iversen, *27. marts 1870, †2. febr. 1880, ca. 1 m højt, 44 cm bredt, på kirkegården.

Mindesten. 1) 1874, over dragon Jens Larsen af 6. dragonregiment, født i Hjulby ved Nyborg, †12. juli 1848 under krigen. Ca. 300 cm høj, 185×185 cm i grundmål, bestående af granitsokkel med pyramide muret af marksten, øvre top afskåret og afdækket med cement, herpå sandstensgrotte, kronet af grenkors. På grotten udhugget krydset sølvmalet sabel og gevær, derover guldmalet hjelm. Hvide, rektangulære marmorindskriftstavler indfældet på pyrami-

dens front- og bagside; indhuggede versaler, optrukket med sort. Rejst af beboere i Vamdrup sogn. Øst for kirken.

2) 1913 el. derefter, over benbrudslæge Johannes Paulsen, *16. marts 1842, †18. juli 1913, 273×93 cm, af grålig granit med glathugget front, indskrift i reliefversaler, herover høj ovalt portrætrelief af bronze med omgivende rosenkrans. Udført af billedhuggeren Elias Ølsgaard; rejst af venner og patienter. Øst for koret.

3) 1899, »Morgenrøden«, bronzefigur, 140 cm høj, af billedhugger Niels Hansen Jacobsen (1861-1941), sat over familien Jørgensen. Figuren, signeret af støberen E. Jensen, står på en granitsokkel, 58×88 cm, hvorpå med indhuggede versaler er anført: »Vilde jeg tage morgenrødens vinger...(Sl. 139, 9-10.). På kirkegården syd for koret.⁸⁶

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Forhandlingsprotokol for menighedsrådet 1912-30. Synsprotokol 1955f. – *LA Vib.* Regnskabsbog for Vamdrup kirke 1643-56 (C KRB 482). Koldinghus rytterdistrikt. Kirkesessionsprotokol 1734-35 (G. Ryt. 9.20). Forskelligt kirker og tiender vedr. 1717-65 (G. Ryt. 9.21).

NM2.Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker, VIII, 1885, s. 139f. – *Notebøger.* Søren Abildgaard VIII, s. 86, 89f.; Henry Petersen XI, s. 30f. – *Indberetninger.* J. Herbst 1861 (døbefont), J. Helms 1874 (bygning, inventar, gravminder), H. P. Traustedt 1890 (kirkegård), J. Vilhelm Petersen 1898 (bygning, inventar), Gregers Lind 1966 (kalkmalet epitafium), E. B. Rosing Holm 1967 (krucifiks), Carsten Sønderby 1992 (dendrokronologisk analyse af skibets tagværk).

Tegninger og opmålinger. NM2. Prospekt af kirken og opmåling af døbefont ved Andreas Clemmensen 1875. To opmålinger af sydportalen og en af norddøren ved F. Uldall 1888. Akvarel af sydportalen ved V. Ahlmann (u. år). Tegning af gravminde af træ ved Aage Jørgensen o. 1950. Opmåling af blystøbegrube ved J. K. Jepsen 1967. Grundplan og tværsnit af bygning ved Henrik Jacobsen og Marianne Nielsen 1986. – *LA Vib.* Grundplan af kirken med forslag til ændringer 1797 (Ribe bispearkiv (C 4.16)).

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning ved Niels Jørgen Poulsen, in-

ventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder og romansk billedkvader med runer ved Per Nielsen. Tysk oversættelse: Bodil Moltesen Ravn. Redaktionen afsluttet december 1992.

¹ DiplDan. 2. rk. II, 417.

² KancBrevb. 19. febr. 1579.

³ Kirken blev udbudt til auktion 1765 (RA. Rtk. 2241.21). 1768 var Moltke ejer af kirken (LA Vib. Ribe bispearkiv. C 4.168).

⁴ LA Vib. Regnskabsbog for Vamdrup kirke 1643-56 (C KRB 482).

⁵ Mønten, der var mispræget og delvis ulæselig, indsendtes til Møntsamlingen af tandlæge Friis, Museet på Koldinghus, til hvem den igen blev tilbagesendt.

⁶ DaFolkemSaml. 1906/23 2671 Ravn.

⁷ Det kulturhistoriske Centralregister, Sognebeskrivelse nr. 31 (1898). Fredningsnummer 3508-5. Sml. Olaf Olsen: Hørg, hov og kirke, 1966, s. 269-70.

⁸ Der er ikke gjort fund i højen.

⁹ Sognebeskrivelse nr. 47 (1968).

¹⁰ På stedet er ved gravning fundet to »stenhamre«, hvoraf den ene befinder sig i Kongeåmuseet, Vamdrup, den anden blev overladt til en privat. Notat ved kirkeværge Henry Roland Nielsen 1986.

¹¹ Ingen af de to høje er angivet på matrikelkortet 1775. I præsteindberetningen til Ole Worm 1638 hedder det: »På kirkegården findes en høj og nogle udenfor«.

¹² LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189).

¹³ RA. DaKanc. F 47. Indberetninger fra gejstligheden om kirkernes tilstand 1792.

¹⁴ Indb. ved J. Helms 1874.

¹⁵ RA. Rtk. Rev. kirkegsk. 274. Rgsk. for kirker i Koldinghus amt 1669-70.

¹⁶ LA Vib. Synsprotokol for Skanderborg, Dronningborg og Kolding rytterdistrikter 1724-34 (X 156.4).

¹⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Relutionsvæsenet og rytterdistriktets kirker og skoler 1679-1740 (C 4.149).

¹⁸ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkegsk. 276-82. Koldinghus rytterdistrikts kirkegsk. 1719-28, 1738-65.

¹⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke- og præstegårdssyn 1793-97 (C 4.704).

²⁰ Med sine knap 40 m har den oprindelige kirke været lige så lang som tufstenskirken i Brøns i Tønder amt (DK. SJyll. s. 1218f.), men Vamdrup kirke er bredere og betydelig højere.

²¹ Ifølge Mackeprang: Portaler (s. 58f.) omfatter Ribegruppen tillige Taps (nu i Vejle amt) og Aller, Tyrstrup og Skodborg i Sønderjylland (DK. SJyll. s. 260f., 279f. og 732f.). Hertil kommer de to tosøjleportaler i Føvling og den i Malt.

²² Sandstenen er lys og ikke som anført af Mackeprang »gulligbrun«. Sandsten er tillige anvendt i

Skanderup kirkes udflyttede sydportal og i samme kirkes døbefont.

²³ Hornede dyrehoveder ses også i fonten i Skanderup kirke (s. 2563), i søjlebaserne i Ribe domkirkes apsis (s. 201f.) samt i hjørnesoklerne i Egtved og Viuf (Vejle amt).

²⁴ De to østre har »hængende« skjolde som det er almindeligt i Ribe domkirkes langhus (s. 228f.).

²⁵ Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen: Troens billeder. Romansk kunst i Danmark, Herning 1987, s. 98f.

²⁶ Om løven i den romanske kunst se Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen (jfr. note 25), s. 330f. – Mackeprangs omtale af både en mandsædende løve og en gris i Vamdrup beror på en misforståelse (Mackeprang: Portaler, s. 62 med henvisning til fig. 49).

²⁷ Sml. de mandsædende løver under søjlerne i Kathoveddøren i Ribe domkirke (s. 218).

²⁸ Mackeprang: Portaler, s. 61-62.

²⁹ Svarende til 3×6 (jyske) fod à 28 cm.

³⁰ Jfr. Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen (jfr. note 25), s. 38 og 211; Ulla Haastrup og M. B. Jørgensen: Pavens signatur. Traditio Legis. Iconografisk post 1972, hft. 4-5.

³¹ Mackeprang: Portaler, s. 173f.

³² De to vestre åbninger i syd har – af hensyn til våbenhuset – beholdt deres oprindelige højde.

³³ Jfr. opmåling s. 2364, fig. 12-13.

³⁴ Udtagningen af prøver er foretaget af Den antikvariske Samling i Ribe (indb. ved Per Kristian Madsen 1991 og 1992), analysen af institutionen Wormianum, Højbjerg (jfr. Wormianum. Dendro-dateringer. Sag nr. 468. ASR 989, prøve II-VI). Der er tale om boreprøver af 3. loftsbjælke (fra øst) og af 4. spær i syd og 5. i nord, samt afsavede prøver af østre stormlægte i nord og af det tidligere kappede søndre skråbånd i 19. fag. Prøve II (4. spær i syd) viste et fældningstidspunkt ca. 1462.

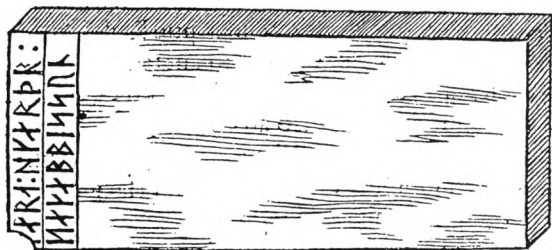

Fig. 50. †Gravsten, romansk af granit med runerne »her ligger...Ebbeson« (s. 2667). Træsnit udført til Ole Worms runeværk 1643. Efter Danmarks Runeindskrifter. – *Romanischer †Grabstein aus Granit mit den Runen »hier ruht...Ebbeson«*. Holzschnitt für das Runenwerk Oie Worms, 1643.

³⁵ En enkelt dendrokronologisk prøve er taget af Den antikvariske Samling i Ribe.

³⁶ Andre kan være fra skibets nedbrudte vestgavl.

³⁷ Disse »figursten« kan næppe have siddet i skibets vestgavl, idet de ikke nævnes af hverken Helms eller Uldall. Det sandsynligste er, at de 1797-1919 har befundet sig ved Østerbygård.

³⁸ Begge figurer sidder i profilerede hjørnesokkelkvadre, den østre kort, den vestre 135 cm lang. Siderne ind mod døren er glat, uden profil.

³⁹ Endnu et par krumme sten er 1919 brugt til at udfylde skibets yngre vinduer.

⁴⁰ Stenen har en vandret overside.

⁴¹ Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter, 1942, tillæg, nr. 27. Torkild Hinrichsen: Corpus der romanischen Grabsteine Dänemarks. Dissertation Hamburg 1978, IV, s. 1064, nr. 470.

⁴² Også Hjarup kirke hørte en tid under Østerbygård.

⁴³ Hovedet minder om figurerne i norddørens tympanon.

⁴⁴ Sml. gravsten i Egtved kirke (Vejle amt), hvor den afldede er flankeret af to kors. Løffler: Gravsten, fig. 74.

⁴⁵ Sml. det delvist bevarede, spidsbuede vindue i tårnet i Skanderup, 170 cm bredt (s. 2551).

⁴⁶ Niels Jensen skifertækker oplagde 1649 10 blytavler på den ene side af »tårnet«, 21 tavler på den anden, 8 på den tredje og 6 på den fjerde side. Jfr. note 4.

⁴⁷ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189). – Tagrytteren var næppe opsat af hensyn til klokken, idet der samtidig nævnes en klokkestabel (jfr. kirkegård).

⁴⁸ RA. Rtk. Ekstrakter over rentekammerets danske resolutioner 1749-52.

⁴⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Ureg. korr. 1794-1812 ang. Anst hrd. (C 4.16).

⁵⁰ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1788-92 (C 4.190).

⁵¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke- og præstegårdssyn 1793-97 (C 4.704).

⁵² Ernst Friederich Christoph von Düring (1738-1809), der var født i Oldenburg, naturaliseredes 1776 som dansk adelsmand. Efter at have tjent i den sachske og preussiske hær og været i russisk tjeneste kom han 1765 til det danske hof. Fra 1788 var han chef for det holstenske rytterregiment. Han erhvervede Østerbygård 1796 og blev dermed patron for Hjarup og Vamdrup kirker.

⁵³ RA. DaKanc. Koncepter og indlæg til brevbogen 1797.

⁵⁴ RA. DaKanc. F 54. Supplikker 8 Q 1194/1798.

⁵⁵ I et brev til Ribe stiftsovrighed 27. aug. 1797 oplyste Düring, at han håbede at kunne foretage den foreslåede forandring det følgende år. Han bad om, at man ville returnere den indsendte tegning, da han ikke selv havde en genpart. Tegningen sendtes efter at

den havde været forelagt kancelliet tilbage til Düring, der returnerede den til stiftsovrigheden 24. dec. samme år. LA Vib. Ribe bispearkiv. Ureg. korr. ang. Anst hrd. 1794-1812 (C 4.16).

⁵⁶ Tegninger er ikke nøjagtig: springet mellem kor og skib er for stort, skibets mure er for tynde og våbenhuset er rykket for langt mod vest.

⁵⁷ I et brev til kancelliet 1798 fremholdt von Düring, at han ved den foretagne reparation og forandring af kirken var blevet nødt til at nedtage kirkens kor, hvorved det kom i erfarings, at blyet var så dårligt, at det ikke kunne lægges op igen. Han bad om, at det nye »kor« måtte dækkes med tagsten og blyet bruges på den øvrige kirke. Herredsprovsten anbefalede den ansøgte »liden lettelse« set på baggrund af kirkeejerens »store bekostninger ved denne yderst forfaldne kirkes fortrinlige istandsættelse«. Kancelliet godkendte ansøgningen 7. nov. 1798. (RA. DaKanc. F 54. Supplikker 8 Q 1194/1798).

⁵⁸ LA Vib. Ribe amts østre provsti. Synsprotokol for Anst m. fl. hrdr. 1829-91 (C 45.4-9).

⁵⁹ Hagerup udarbejdede sit forslag efter et kirkesyn med deltagelse af kgl. bygningsinspektør J. Vilh. Petersen, muremester Christoffersen og arkitekt Paludan.

⁶⁰ Forhandlingsprotokol for menighedsrådet 1912-30.

⁶¹ Jfr. foregående note.

⁶² Sml. Lejrskov, Anst og Skanderup samt de nedbrudte kirker i Verst og Jordrup.

⁶³ Note 18. Giveren anføres i regnskabet som Mons. Claudi på Østerbygård.

⁶⁴ Søren Abildgaard, notebog VIII, s. 89f.

⁶⁵ Tavlen omtales 1846, da den ønskedes malet. Jfr. note 58.

⁶⁶ LA Vib. Koldinghus rytterdistrikt. Kirkesessionsprotokol 1734-35 (G. Ryt. 9.20).

⁶⁷ Guldsmeden må være Claus Dager (†1652) eller Claus Rasmussen, der omtales til 1650. Se Bøje 1982, s. 287.

⁶⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Reluitionsvæsenet og rytterdistrikternes kirker og skoler 1679-1740 (C 4.149).

⁶⁹ RA. F 47. Indberetninger fra gejstligheden om kirkernes tilstand 1792.

⁷⁰ Mackeprang: Døbefonte, s. 313ff. Motiverne er tolket af Hans Jørgen Frederiksen: Den middelalderlige Døbefont i Trinitatis kirke i Fredericia, i Haderslev Stiftsbog 1990, 87ff.

⁷¹ Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen (jfr. note 25), s. 84f., 337f. For fodens vædder(e?) under

livstræet se Nina Weibull: Trädet och boken, Iconografisk post 1974, nr. 1, s. 12ff.

⁷² Jfr. Sophus Müller i ÅrbOldkHist., 1888, Kult-HistLeks. art. Vigvattenskar samt Jens Ingvordsen: Vandkar af sten, i Skanderborg Museums Årbog 1988.

⁷³ De to krucifiksers former og forudsætninger diskuteres i en undersøgelse om 1300'ernes danske krucifikser, der 1993 er under udarbejdelse af Susanne W. Torgard.

⁷⁴ LA Vib. Koldinghus Rytterdistrikt. Forskelligt kirker og tiender vedr. 1717-65 (G. Ryt. 9.21).

⁷⁵ To *gavle er nu i Kongeåmuseet, Vamdrup (inv. nr. 1260).

⁷⁶ Således er det identificerede afsnits »toto mundo« ændret fra »populo« og en sidestillet anførelse af præsteskabet udeladt. Især for den sidste del af årstallet og den følgende Mariaanrøbelser er læsningen usikker; måske skal årstallet i stedet være 1500 og det efterfølgende forstås som en tilføjelse til dateringen, eventuelt »die sancte Trinitatis« (trinitatis søndag). For hjælp til læsning og tekstidentifikation takkes Anne Riising og Ritva Maria Jacobsson, Stockholms Universitet.

⁷⁷ Jfr. note 64. Stolen må være opsat efter faderen, Godske Rantzaus død 1564 og før Vamdrupgårds afhændelse 1579.

⁷⁸ Orglet, der siden flytningen til Lyby yderligere er ombygget to gange, har i dag seks stemmer. Den originale facade er forsvundet.

⁷⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke- og præstegårdssyn 1816-25 (C 4.710).

⁸⁰ Se Søren Manøe Hansen: Klokkeskatter i Ribe amt 1526-29 og 1601. I ÅrbRibe. 1984, 168.

⁸¹ Arthur von Düring: Genealogisches Taschenbuch des Geschlechtes von Düring. Dillenburg 1900, s. 37.

⁸² Indberetning ved Gregers M. Lind.

⁸³ Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter, 1942, nr. 28. Torkild Hinrichsen: Corpus der romanischen Grabsteine Dänemarks, Dissertation, Hamburg 1978, IV, nr. 471, s. 1066.

⁸⁴ Stykkerne var 1992 ikke tilgængelige.

⁸⁵ Jfr. lignende begravelsesskjolde s. 2375, 2537, 2575 samt S. Ellkier-Pedersen: Offerlys og mindeskjolde, i Vejle amts Årbog 1982, s. 7-60.

⁸⁶ Se Lise Buurgård og Agner Frandsen: Træet i stenen. Billedhuggeren Niels Hansen Jakobsens gravmæler og mindesten, udgivet af Hist. Samfund for Ribe amt, 1989, s. 26, 72.